



Kennisplatform
Integratie &
Samenleving

AUTEURS

Jamila Achahchah
Zsuzsa Kovács

Met dank aan
Trees Pels
Naima Lafrarchi¹
Ahmed Hamdi
Fien Hebly



juli 2020

EEN VERKENNEND ONDERZOEK OVER LEVENSBESCHOUWELIJKE COMPETENTIES IN DE
HULPVERLENING

LEVENSBESCHOUWING EN RELIGIE IN DE HULPVERLENING

Uitgevoerd in samenwerking met de Universiteit Utrecht.



Samenvatting	3
Inleiding	5
Aanleiding en relevantie onderzoek	5
Doel- en vraagstellingen	8
Toepasbaarheid kennis	8
Methode	8
Opbouw rapport	9
1 In welke situaties is levensbeschouwelijk sensitief werken relevant binnen de hulpverlening?	10
2 Welke dilemma's ondervinden hulpverleners tijdens het begeleidingstraject van cliënten?	12
3 Welke competenties zijn volgens hulpverleners nodig om met situaties en hulpvragen waarbij levensbeschouwing een rol speelt op een adequate en effectieve manier om te kunnen gaan?	13
4 Waar liggen de leerbehoeften van professionals aangaande levensbeschouwelijke competenties?	16
5 Samenvatting en conclusies	19
6 Aanbevelingen	22
Bijlagen	26
Bijlage 1 Theoretisch kader: Competentieontwikkeling is een leerproces	27
Bijlage 2 Bestaande kennis over specifieke levensbeschouwelijke competenties in de hulpverlening	30
Bijlage 3 Het belang van de maatschappelijke context	32
Bijlage 4 De verschillende situaties waarbij levensbeschouwelijk sensitief werken relevant is	34
Bijlage 5 Dilemma's in de hulpverlening	40
Bijlage 6 Competenties in de hulpverlening	45
Bijlage 7 Behoeften in de hulpverlening	54
Bronnen	58

¹ Naima Lafrarchi, onderzoekster verbonden aan de EduMa Cluster Cultuurwetenschappen, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte en MENARG, Faculteit Politieke Wetenschappen van de UGent. Ze werkt rond burgerschapseducatie, diversiteit, islam, (inter-)levensbeschouwelijke competenties en vakdidactiek.



Zowel uit bestaand onderzoek als vanuit de praktijk blijkt dat zich handelings-verlegenheid voordoet in de hulpverlening omtrent levensbeschouwelijke situaties en hulpvragen van jongeren. Dit is van belang aangezien levensbeschouwing een integraal aspect is van zowel de identiteitsontwikkeling van jongeren als van het competentieprofiel van professionals vanuit het leefgebied zingeving.

De relevantie van en behoefte aan adequate en geschikte manieren van professioneel handelen omtrent levensbeschouwing wordt steeds groter in de multireligieuze Nederlandse maatschappij. Religie en levensbeschouwing laten zich in verschillende vormen volop gelden en zullen naar verwachting toenemen (Sociaal en Cultureel Planbureau 2018). Voor de professional is het goed om zich te realiseren dat een aanzienlijk deel van de bevolking (bijna een op de vijf) zichzelf als gelovige ziet en daar actief vorm aan geeft (van Saane & Krouwel, 2015).

We hebben dit verkennende onderzoek uitgevoerd naar aanleiding van het verzoek van een aantal jongerenwerkers uit Rotterdam, Nijmegen en Tilburg aan het portaal van het Kennisplatform Integratie & Samenleving (KIS). In het onderzoek ligt de focus op de levensbeschouwelijke diversiteit omdat iedereen een levensbeschouwing heeft, religie en atheïsme zijn bijvoorbeeld vormen van levensbeschouwingen. Ook binnen één religie kunnen we verschillende vormen van levensbeschouwingen tegenkomen. Het lijkt in de praktijk de termen levensbeschouwing en religie dezelfde betekenis te hebben. In de literatuur wordt zowel over religie als levensbeschouwing gesproken bij identiteitsontwikkeling van jongeren

en in de hulpverlening. Om deze redenen gebruiken we beiden termen in dit rapport. In dit onderzoek hebben we d.m.v. 16 kwalitatieve interviews en een focusgroep met jeugdprofessionals verkend hoe handelingsverlegenheid zich in de (jeugd)hulpverleningspraktijk voordoet en waar precies de behoeften liggen om als professional levensbeschouwelijk sensitief te kunnen handelen. We concluderen dat professionals vaak nog te weinig kennis en vaardigheden in huis hebben om jongeren adequaat te kunnen bereiken, begeleiden en ondersteunen in vraagstukken waarin levensbeschouwing en religie een rol spelen. Binnen de zoektocht van professionals hoe om te gaan met religie dreigt de professionele opdracht te worden beperkt tot kennis- en waardenoverdracht. Het ontstaan van handelingsruimte is echter evenzeer verbonden aan een open en constructieve houding en een aantal belangrijke vaardigheden, zoals actief luisteren. Ook bewust zijn van je eigen beelden en referentiekaders is belangrijk om de vraagstukken van de jongeren te begrijpen en er begrip voor te kunnen opbrengen.

Op basis van deze verkenning identificeren we in relatie tot levensbeschouwing drie hulpverlenersprofielen. Het eerste profiel is dat van de **levensbeschouwelijk competente hulpverlener**. Deze kan zich goed en flexibel aansluiten bij de cliënt, vooral omdat zij/hij een begripvolle en geïnteresseerde houding heeft. Zij/hij heeft de vaardigheden om actief te luisteren en constructief gesprekken te voeren omtrent gevoelige onderwerpen. Zij/hij heeft ook inhoudelijke kennis en ervaring ontwikkeld, werkt vaker samen met de omgeving van de cliënt en



betreft levensbeschouwelijke instanties in het werk. Dit type hulpverleners herkent en signaleert latente hulpvragen en werkt outreachend. Vaak ervaren ze professionele eenzaamheid en raken overbelast als enige 'levensbeschouwelijk competente hulpverlener' binnen hun team of organisatie die levensbeschouwelijke casussen behandelt.

Het tweede profiel betreft de **zoekende hulpverlener**. De professionals met dit profiel staan open voor en herkennen levensbeschouwelijk gerelateerde vragen, maar voelen zich niet competent genoeg om op een adequate en effectieve manier te handelen wanneer zij die vragen tegenkomen. Wat dat betreft hebben ze een angstige 'alarmhouding', omdat zij de vaardigheid missen om constructief gesprekken te voeren en gevoelige onderwerpen aan te gaan met cliënten en hun omgeving. Bij hulpvragen die met levensbeschouwing te maken hebben is hun houding vaak afhoudend: zij zijn geneigd om hulp te vragen aan collega's die zij als meer competent zien.

Professionals met het derde profiel, van **afzijdige hulpverlener**, nemen een bewuste of onbewuste vermijdende houding aan ten opzichte van levensbeschouwelijke aspecten in hun werk. Ze vinden dat levensbeschouwing een privézaak is en deze overtuiging dringt ook door in hun professionele handelwijze. Ze hebben een gesloten houding en weinig begrip voor dit aspect van de leefwereld van jongeren. Hierdoor kunnen of willen ze niet goed aansluiten bij behoeften van jongeren op dit vlak. Als gevolg hiervan bouwen ze ook geen praktijkervaring omtrent levensbeschouwing op en ontwikkelen ze geen levensbeschouwelijke competenties.

Op basis van de bovenstaande beschreven uitkomsten van deze verkenning komen we tot aanbevelingen voor het inbedden van levensbeschouwing en het ontwikkelen van bijbehorende competenties op het niveau van landelijke en lokale overheden, en van onderwijs- en hulpverleningsorganisaties. Het betreffen aanbevelingen op vier niveaus:

1. Beleidsmatige aanpak voor een holistische benadering, waarin aandacht is voor religie en levensbeschouwing.
2. Scheppen van randvoorwaarden voor levensbeschouwelijk vakmanschap binnen organisaties.
3. Ontwikkelen van een leergang/masterclass speciaal voor levensbeschouwing en

hulpverlening.

4. Specifieke aandacht voor de rol van de hulpverlener en hoe de aansluiting bij de cliënt verbeterd kan worden in relatie tot diverse thema's zoals opvoeding en gezinsproblematiek.



Hierna volgt een inleidende tekst die de aanleiding en de relevantie van het onderhavige onderzoek schetst. Het eerste deel vormt het vertrekpunt voor de gestelde onderzoeksvragen. De onderzoeksvragen worden samen met de doelstellingen van het onderzoek geformuleerd. Vervolgens staan we stil bij de toepasbaarheid van de kennis die dit onderzoek oplevert. In het voorlaatste deel wordt de gehanteerde onderzoeksmethode beschreven. Tot slot schetsen we een overzicht van de structuur van dit onderzoeksrapport.

Aanleiding en relevantie onderzoek

Identiteitsontwikkeling van jongeren in een diverse samenleving

Tijdens de adolescentiefase kent de identiteitsontwikkeling van jongeren een 'versnelling' op verschillende vlakken, zowel fysiek als emotioneel en sociaal. De relationele, emotionele en religieuze aspecten kunnen bij bepaalde jongeren zeer prominent aanwezig zijn. De veranderingen en zoektocht naar een 'eigen identiteit' kunnen ook onzekerheid met zich meebrengen. Verder wordt deze fase gekenmerkt door het zoeken naar de eigen plek in de samenleving.

In Nederland wonen mensen met diverse etnische, religieuze en culturele achtergronden en kan worden gekenmerkt als een multiculturele samenleving. Door deze aanwezige diversiteit groeit de behoefte aan cultuursensitieve maatregelen en culturele erkenning op diverse maatschappelijke fronten (Ghorashi, 2006). Bij diversiteit gaat het om alle kenmerken waarop mensen van elkaar kunnen verschillen (van

Oudenhoven-van der Zee, 2019). Zo is er ook een grote diversiteit aan levensbeschouwing en religie in Nederland, wat Nederland een multireligieuze samenleving maakt. Dertig procent van de Nederlandse jongeren beschouwt zichzelf onderdeel van een kerk of godsdienstige groepering. Onder Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse jongeren is dit zelfs 55 en 60 procent (van Dijk-Groeneboer, 2010). Noemenswaardig is de toenemende religiositeit onder islamitische jongeren in Nederland, dat maakt de kans dat een hulpverlener te maken krijgt met een religieuze adolescent toeneemt (SCP, 2018).

Kennis uit de wetenschap en praktijk leert dat religieuze jongeren het als belangrijk ervaren dat hulpverleners begrijpen wat het geloof voor hen betekent en hoe religie hun normen en waarden vormt (Day & Badou, 2019; Van Dijk-Groeneboer, De Koning, Kregting, & Roeland, (2010), Shame sexting onderzoek, KIS). Maar ook voor jongeren die niet religieus zijn, vormen spiritualiteit en levensbeschouwing een deel van de identiteitsontwikkeling. Tijdens de identiteitsontwikkeling zijn adolescenten kwetsbaar voor omgevingsfactoren, die zowel beschermend als risicovol kunnen zijn voor hun welzijn (Arnett, & Hughes, 2012). Onbegrip en afwezigheid van inlevingsvermogen in de hulpverlening over levensbeschouwing zorgt voor een gevoel van miskennis bij jongeren, hetgeen negatieve gevolgen kan hebben voor hun identiteitsontwikkeling. Het gevoel van inclusie, in dit geval op basis van religieuze achtergrond, is essentieel voor een gezonde identiteitsontwikkeling onder jongeren (Day & Badou, 2019). Om deze redenen is levensbeschouwelijke sensitiviteit onder hulpverleners onmisbaar.



De rol van levensbeschouwing in de hulpverlening

In de bestaande literatuur over de betekenis van levensbeschouwing en religie in de hulpverleningspraktijk wordt voornamelijk positief geschreven over de invloeden van levensbeschouwelijke overtuigingen bij de patiënt en de cliënt (ten Kate en van Dijk, 2015). Uit het onderzoek van ter Avest & van Voorst, (2014) blijkt dat integratie van het christelijke geloof in de hulpverlening positieve uitkomsten heeft op de effectiviteit van de hulpverlening. Naast deze bevindingen wordt er ook gerapporteerd over de bestaande handelingsverlegenheid in verband met religie onder professionals. Handelingsverlegenheid in verband met religie is een bekend gegeven binnen het zorgdomein (Heessels et al., 2013). Handelingsverlegenheid heerst niet alleen in de zorg, maar in het bredere veld van de hulpverlening: professionals weten vaak niet hoe nu precies om te gaan met religie en levensbeschouwing (Pieper en van Uden, 1997, 1998 in ten Kate en van Dijk, 2015). Naima Azough spreekt in dit kader over professionele eenzaamheid bij jeugdprofessionals (Azough, 2017).

De resultaten uit bestaand onderzoek worden bevestigd door ervaringen van diverse KIS-partners. Signalen vanuit de gemeenten Tilburg, Nijmegen en Rotterdam indiceren dat er een handelingsverlegenheid onder hulpverleners heerst in hun begeleiding aan islamitische jongeren. Benoemde handelingsverlegenheid komt voor wanneer eigen waardering voor levensbeschouwing op zich en inhoudelijke kennis hiervan niet overeenstemt met de levensbeschouwelijke behoeften van de te begeleiden jongeren. Ten eerste weten hulpverleners wellicht niet hoe zij ondersteuning kunnen bieden aan jongeren die behoefte hebben aan ondersteuning bij hun religieuze identiteitsontwikkeling. Ten tweede kan een soortgelijke hulpvraag naar begeleiding wringen met de grenzen die hulpverleners zelf hebben ten aanzien van het geloof. Ook meerdere projecten van KIS en het Verwey-Jonker Instituut wijzen erop dat zorgprofessionals behoefte hebben aan ondersteuning bij het integreren van het thema religie in hun werk. Projecten waarin dit naar voren komt zijn onder meer: This is me!, Intercultureel vakmanschap, weerbaar opvoeden, onderzoeken naar de alFitrah-moskee (salafistische moskee) in Utrecht en bij het geven van moskee-onderwijs in Amsterdam-West. De handelingsverlegenheid in het sociaal domein is terug te leiden naar verschillende maatschappelijke

en beleidsprocessen. In de afgelopen decennia is de Nederlandse samenleving een seculiere samenleving geworden. Een belangrijk aspect van secularisatie is de afnemende invloed van levensbeschouwing in zijn georganiseerde vorm op de verschillende domeinen van de samenleving, waaronder op het publieke domein en op het individu (Van Dijk-Groeneboer, M., De Koning, M., Kregting, J., & Roeland, J. 2010). Onder andere heeft dit ertoe geleid dat er in de afgelopen jaren onvoldoende aandacht is geweest voor de rol van levensbeschouwing in de hulpverlening. Na de ontzuiling trad een verschuiving op van sociaal-culturele voorzieningen door kerken of aan het geloof verbonden welzijns- en liefdadigheidsinstellingen naar een professionalisering van de dienstverlening (Gerritse 1979). De scheiding van de kerk en het publieke domein heeft ervoor gezorgd dat er weinig ruimte is voor levensbeschouwing en moraliteit op de werkvloer. Dit is terug te zien in de gebrekkige institutionele voorwaarden met betrekking tot de plek van levensbeschouwing in het sociale domein.

Zo is levensbeschouwing uit het curriculum van social work opleidingen verdwenen of tot een minimum gereduceerd ('t Hof en Teppema 2010). Nederland heeft, in tegenstelling tot België, het thema religie niet in het onderwijsprogramma zitten, wat tekort doet aan de ontwikkeling van de competentie interreligieuze sensitiviteit onder hulpverleners (Lafranchi, 2017) en handelingsverlegenheid tot gevolg kan hebben. Door de toenemende diversiteit in de studentenpopulatie en in het werkveld zien we de behoefte aan aandacht voor levensbeschouwing toenemen ('t Hof en Teppema 2010). Deze behoefte is ook terug te zien op de werkvloer. In het onderzoek van ten Kate en van Dijk (2015) hebben veel hulpverleners aangegeven behoefte te hebben aan bijscholing. Ook onder cliënten is vaak het beeld naar voren gekomen dat veel professionals de vaardigheden missen om met kennis van zaken en met inlevingsvermogen om te gaan met de waarde die levensbeschouwing voor hen heeft. Ook heeft het wegvallen van het doelgroepenbeleid in gemeenten sinds 2010 inmiddels geleid tot minder specifieke aandacht voor de diversiteit in de zorg- en hulpverlening.

Inclusiviteit in de sociale hulpverlening betekent dat alle instanties in deze sector toegankelijk zijn voor alle Nederlanders ongeacht de verschillen. Aandacht voor inclusief werken is immers, naast



begeleiding van de primaire zorgvraag van de cliënt, een van de kerntaken van hulpverleners (Leeuwen, 2014). Voor sociaal professionals is het dus een opgave om rekening te houden met de diversiteit in de samenleving en zo de dienstverlening inclusief te maken. Hoewel de bredere notie van inclusief werken een van de kerntaken van hulpverleners is (Leeuwen, 2014), wordt niet specifiek aandacht besteed aan levensbeschouwing in de Beroepscode voor de sociaal werker (2018). Wel wordt in de beroepscode over het opstaan tegen discriminatie en de erkenning van diversiteit als waarden en kwaliteiten van de sociaal werker gesproken. Verder is vermeld bij de waarden en kwaliteiten dat sociaal werkers respect hebben voor cliënten 'ongeacht sekse, ras, cultuur, geaardheid en daden' (Beroepscode voor de sociaal werker, 2018, p.6). Toch zijn deze waarden en kwaliteiten onvoldoende om goed om te gaan met levensbeschouwelijke diversiteit onder de cliënten van sociaal werkers.

Samengevat blijken professionals competenties te missen om hun cliënten levensbeschouwelijk sensitief te kunnen ondersteunen en effectief te begeleiden. De vraag is: om welke competenties gaat het?

Kennislacune rondom levensbeschouwelijke competenties in de literatuur en praktijk

In dit onderzoek beschouwen wij levensbeschouwelijke competenties als een set competenties die deel uitmaken van interculturele competenties (zie Deardorff 2009). Wij definiëren levensbeschouwelijke competenties als volgt:

De set aan kennis, vaardigheden en attitudes die een hulpverlener als professional in staat stelt om de cliënt(en) op een adequate, effectieve, authentieke wijze te begeleiden wanneer levensbeschouwing op een expliciete of impliciete wijze een rol speelt in de professionele relatie tussen de (jeugd) hulpverlener en cliënt tijdens de begeleiding.

In de literatuur is er nog weinig geschreven over de specifieke competenties die in de hulpverlening nodig zijn voor de omgang met levensbeschouwing.

'In deze literatuur komt nauwelijks aan de orde hoe hulpverlening zou moeten omgaan met religieuze tradities en levensbeschouwing die niet uit dit cultureel domein afkomstig zijn' (Ten Kate en van Dijk, 2015). In bestaand onderzoek wordt weinig verder gekeken dan naar de voor de hand liggende culturele begrenzings van een Nederlandse, historisch-christelijke omgeving.

Kennisplatform Integratie & Samenleving heeft eerder levensbeschouwelijke competenties en diversiteitssensitief werken aangekaart in verschillende handreikingen voor professionals. Zoals in de handreiking weerbaar opvoeden, mantelzorgers met migratieachtergrond, diversiteitskader voor wijkteams en de online module intercultureel vakmanschap. Religie en levensbeschouwing is een van de diversiteitsfactoren² en er dient rekening mee gehouden te worden voor een betere aansluiting en hulpverlening aan jongeren. In alle publicaties is ingegaan op levensbeschouwing als een van de diversiteitsfactoren waarmee rekening moet worden gehouden. Dit onderzoek geeft verdieping hierin.

In de praktijk zijn er wel verschillende initiatieven van overheidsorganisaties die professionals ondersteunen met het ontwikkelen van hun (inter)levensbeschouwelijke competenties, maar vooralsnog hebben deze een beperkte focus. Zo zien we dat Platform Jeugd preventie Extremisme en Polarisation hulpverleners ondersteunt om handelingsverlegenheid weg te nemen wanneer het gaat om levensbeschouwing, maar zich hierbij vooral focust op de inhoudelijke thema's polarisatie, radicalisering en extremisme (Platform JEP, 2019). Daarnaast zijn verschillende gemeenten actief bezig met de islam, maar wederom met de focus op vroegsignalering van radicalisering (VNG, 2019). Handelingsverlegenheid ten aanzien van radicalisering geeft dus een negatieve insteek aan het thema levensbeschouwelijke identiteitsontwikkeling onder jongeren. Deze focus brengt het gevaar met zich mee dat het stigmatiserend werkt, wat een onbedoeld negatief effect teweeg kan brengen onder jongeren (Vandepierre e.a., 2018).

Het hebben van levensbeschouwelijke competenties

² Deze zijn (1) sekse en gender, (2) seksuele oriëntatie, (3) beperking, (4) sociaal-economische situatie (armoede), (5) etniciteit, (6) levensfase, (7) (arbeids)participatie, Zie ook <https://www.movisie.nl/artikel/inclusietools-sociaal-professionals>.



onder professionals is noodzakelijk wanneer zij werken met jongeren die belang hechten aan levensbeschouwing en deze moeten begeleiden. Er bestaat echter een kennislacune op dit gebied. Het blijkt dat zowel de wetenschappelijke literatuur als de praktijk gebrekkig is als het gaat om welke levensbeschouwelijke competenties onder (jeugd) hulpverleners nodig zijn om goed aan te kunnen sluiten bij de behoeften van jongeren. Het samenspel van deze kennislacune, het gesignaleerde gebrek aan aandacht voor levensbeschouwelijke competenties (oftewel levensbeschouwelijk sensitief werken) en de handelingsverlegenheid, die jeugdhulpverleners ervaren ten aanzien van het geloof, vraagt om exploratief onderzoek naar handelingsverlegenheid, en hoe organisaties daarop kunnen inspelen.

Doel- en vraagstellingen

Het eerste doel van dit verkennende onderzoek is om te verkennen hoe handelingsverlegenheid zich in de praktijk voordoet. Hierbij worden de hiaten en behoeften ten aanzien van levensbeschouwelijk sensitief werken onder hulpverleners in kaart gebracht: welke competenties hebben professionals nodig om levensbeschouwelijk sensitief te werk te gaan (1) en hoe kunnen ze ondersteund worden binnen en buiten hun organisaties om deze competenties te ontwikkelen (2). Vervolgens dient deze opbrengst ingezet te worden als voedingsbodem voor vervolgonderzoek en het ontwikkelen van handvatten voor hulpverleners om handelingsverlegenheid te voorkomen. Zo is het tweede doel van dit onderzoek om professionalisering binnen de hulpverlening te stimuleren.

De hoofdvraag in dit onderzoek is:

Waar ligt de handelingsverlegenheid van de professionals in de (jeugd)hulpverlening ten opzichte van levensbeschouwing en waar liggen de behoeften ten opzichte van levensbeschouwelijke competenties?

De deelvragen luiden als volgt:

Deelvraag 1: In welke situaties is levensbeschouwelijk sensitief werken relevant binnen de hulpverlening?

Deelvraag 2: Met welke dilemma's worden hulpverleners geconfronteerd in situaties en bij hulpvragen waarbij levensbeschouwing een rol

speelt? En op welke manier uiten deze dilemma's zich?

Deelvraag 3: Welke competenties zijn volgens hulpverleners nodig om met situaties en hulpvragen waarbij levensbeschouwing een rol speelt op een adequate en effectieve manier om te kunnen gaan?

Deelvraag 4: Waar en op welke wijze hebben hulpverleners ondersteuning gekregen in het ontwikkelen van hun competentie levensbeschouwelijke sensitiviteit? En op welke aspecten liggen de leerbehoeften?

Toepasbaarheid kennis

De kennis en verworven inzichten uit dit verkennende onderzoek zijn breed inzetbaar binnen de sociale en onderwijs sector. De resultaten van dit onderzoek zijn toepasbaar in zowel hoger onderwijs opleidingen als in het leerplichtonderwijs, en in de opvoedsector, zoals kinderdagverblijven. Verder is levensbeschouwelijk sensitief werken te generaliseren naar alle beroepen waarbij professionals in contact komen met cliënten die een (andere) levensbeschouwelijke achtergrond hebben (dan de professional zelf). Ook bij dezelfde religieuze overtuiging kan sprake zijn van een andere invulling van het geloof, waar hulpverleners alert op moeten zijn. Hoewel deze competenties zich toespitsen op de bewustwording van eigen religieuze referentiekaders en die van de hulpvrager zijn de bevindingen uit dit onderzoek toepasbaar op het werken met doelgroepen van alle mogelijke levensbeschouwingen en cliënten van alle leeftijden. De focus in dit onderzoek ligt echter op de doelgroep jongeren en daardoor is de kennis die het oplevert accurater te toepasbaar voor deze groep.

Methode

Er is gekozen voor een kwalitatieve opzet in dit onderzoek. Daarbij is rekening gehouden met de onderzoeksvraag die exploratief van aard is. In de voorbereidingsfase hebben wij een literatuuronderzoek uitgevoerd om de bestaande kennis rondom zowel de thema's levensbeschouwelijke en religieuze competenties en handelingsverlegenheid in de (jeugd) hulpverlening als de bijbehorende maatschappelijke vraagstukken te inventariseren. Verder hebben we een aantal experts gevraagd om mee te denken over



de omvang en afbakening van het onderwerp van het onderzoek.

De eerste manier waarop data is verzameld, is door middel van het afnemen van kwalitatieve interviews. We hebben een topiclijst ontwikkeld en deze semigestructureerd afgenomen bij hulpverleners en bij het thema betrokken experts.

In totaal hebben wij 5 experts en 11 hulpverleners van diverse etnische en levensbeschouwelijke achtergronden geïnterviewd (zie bijlage). Deze professionals zijn werkzaam bij verschillende Nederlandse hulpverlenersorganisaties. We hebben respondenten via de sneeuwbal methode geworven. Wat opvalt bij de respondentenlijst is dat deze vooral een islamitische achtergrond hebben. Dit suggereert dat hulpverleners vooral in termen van de islam denken wanneer het om levensbeschouwing gaat in hun werk. Het maatschappelijke debat gaat telkens over de islam, wat ook in het veld van de professionals blijkt door te dringen. Ondanks de spreiding van de professionals geeft dit rapport een breder beeld over handelingsverlegenheid en de rol van levensbeschouwing in de hulpverleningspraktijk, omdat wij ook een aantal professionals en experts met een christelijk en atheïstisch referentiekader geïnterviewd hebben. Bij de citaten van de respondenten vermelden we deze referentiekaders.

In de interviews hebben we gevraagd naar hun kennis, vaardigheden en houding rondom levensbeschouwing-gerelateerde hulpvragen. We hebben hun bestaande en nog te ontwikkelen levensbeschouwelijke competenties met name in kaart gebracht door de casussen te bespreken. Door deze casussen kregen we een goed beeld van het type hulpvragen en de dilemma's waarmee hulpverleners te maken hebben. Ten slotte hebben we verkend welke ondersteuning deze professionals momenteel krijgen binnen en buiten hun organisatie rondom dit thema en waar de (kennis)hiaten liggen.

Daarnaast hebben wij een focusgroep georganiseerd met professionals bij een buurtteam-organisatie. Deze vijf hulpverleners organiseren maandelijks een werkgroep waar zij casussen rondom interculturele vraagstukken aankaarten. We hebben de professionals gevraagd om casussen voor te leggen waarbinnen levensbeschouwing-gerelateerde

hulpvragen voorkomen. Daarnaast hebben we hun huidige kennisbehoeften en de organisatorische ondersteuning hiervan in kaart gebracht.

De interviews en de focusgroep-data zijn uitgewerkt en geanalyseerd. In deze fase zijn er hiaten/dilemma's in de hulpverlening in kaart gebracht. De ontdekte hiaten/dilemma's zijn vervolgens gekoppeld aan de levensbeschouwelijke competenties. Daarnaast is in kaart gebracht waar de leerbehoeften van de professionals liggen ten aanzien van levensbeschouwelijk sensitief werken. Op basis van de bevindingen rondom bestaande en nodige competenties zijn drie typen hulpverlenersprofielen geformuleerd.

Opbouw rapport

Aan de hand van hoofdstukken 1 t/m 4 geven we stapsgewijs antwoord op de vier deelvragen van dit onderzoek. In hoofdstuk 5, Samenvatting en conclusies, formuleren we op basis van de bevindingen (resultaten) een antwoord op de hoofdonderzoeksvraag. Bij het beantwoorden van de hoofdvraag omschrijven we drie typen professionals en het competentieprofiel waarover zij beschikken. In hoofdstuk 6 worden concrete aanbevelingen gedaan over hoe handelingsverlegenheid voorkomen kan worden en hoe de hulpverleningspraktijk verder geprofessionaliseerd kan worden. Voor elk van de deelonderzoeksvragen formuleren we aanbevelingen. Tot slot geven we de behoeften en aanbevelingen weer in een tabel. De tabel biedt de organisaties een overzicht om op eenvoudige wijze een op maat gesneden beleid te voeren. Gezien de omvangrijkheid van de bevindingen van dit onderzoek hebben we ervoor gekozen om deze mee te nemen in de bijlagen ter verdieping. Zo worden in bijlage 1 tot 3 het toegepaste theoretisch kader (1), een overzicht van de bestaande literatuur (2) en het contextuele kader van dit onderzoek (3) omschreven. In bijlage 4 tot 7 worden de resultaten per deelvraag uitgebreid - op basis van citaten - besproken. Wij raden aan om de bijlagen ter verdieping te lezen, en om de belevenis van de professional beter te begrijpen.



1

IN WELKE SITUATIES IS LEVENSBESCHOUWELIJK SENSITIEF WERKEN RELEVANT BINNEN DE HULPVERLENING?

In dit hoofdstuk bespreken we de situaties die professionals tegenkomen in hun contact met jongeren of ouders, vanuit de eerste deelvraag:

In welke situaties is levensbeschouwelijk sensitief werken relevant binnen de hulpverlening?

Wat opvalt in de resultaten is dat wanneer naar levensbeschouwelijk sensitief werken gevraagd werd, professionals in hun antwoorden vooral situaties meenemen waarin religie een rol speelt, terwijl levensbeschouwing een bredere term is dan religie. Meerdere deelnemers geven aan dat zij religie opvallend vaker tegenkomen in hun werk: 'Het lijkt zelfs alsof religie de afgelopen jaren nog belangrijker is geworden', aldus een respondent. Op basis van de interviews komen de volgende situaties voor (zie ook bijlage 4).

Situatie 1: Religie is aanwezig in de hulpvraag. In deze situaties vragen cliënten professionele hulp met betrekking tot hun religieuze identiteitsontwikkeling en de verhouding tot andere deelidentiteiten zoals etniciteit. Jongeren hebben er behoefte aan om beter zicht te krijgen op hun eigen voorkeuren aangaande zingeving en hoe ze willen handelen bij het praktiseren van hun levensbeschouwing.

Situatie 2: Religie is niet geformuleerd in de hulpvraag. In dit geval speelt religie een rol in de hulpvraag, maar die wordt niet direct aangekaart door de cliënten of hun omgeving. Hulpverleners komen er pas tijdens het behandelen van een casus achter dat

religie een rol speelt in de hulpvraag. Bijvoorbeeld in het geval dat de hulpvraag niet met (culturele) normen en waarden te maken heeft, maar met de religieuze praktijken en dat die twee met elkaar botsen. Soms kan religie en levensbeschouwing ook een rol spelen bij het oplossen van de hulpvraag.

Situatie 3: Religie speelt geen rol in de hulpvraag. Deze soort situatie komt voor wanneer de professional of de cliënt in eerste instantie veronderstellen dat religie een rol speelt in de hulpvraag, maar dit niet het geval is. Net als bij de vorige situatie, kunnen cultuur en religie door elkaar gehaald worden. Bijvoorbeeld wanneer een hulpverlener aannames maakt op basis van het uiterlijk of de omgeving van de cliënt (hoofddoek, baard, sikhtulband, Indisch gewaad, kruis aan een halsketting, Bijbel die op tafel ligt) en veronderstelt dat de hulpvraag met religie te maken heeft terwijl dat niet het geval is.

Situatie 4: Geen hulpvraag, wel mogelijke behoefte aan ondersteuning. In dit geval vraagt de cliënt niet om hulp, omdat hij/zij daartoe niet in staat is, het niet durft te doen, of niet weet dat vragen mogelijk is. Er is dus een latente vraag naar ondersteuning, maar het is niet uitgesproken. Denk aan situaties met een gevoelig of taboe-onderwerp, of situaties die zich in een groepssetting voordoen. Professionals geven aan dat in deze situaties proactief en outreachend handelen nodig is. Outreachend werken wordt echter niet altijd toegepast in de huidige hulpverlening, die vooral een vraaggerichte aanpak hanteert.

Samenvattend lijkt levensbeschouwing op verschillende manieren aanwezig te zijn in het leven



van jongeren. Uit de interviews en het focusgesprek leiden we af dat hulpverleners vier soorten situaties tegenkomen: (1) levensbeschouwing is aanwezig in de hulpvraag, (2) levensbeschouwing is niet geformuleerd in de hulpvraag, maar speelt een rol, (3) (achteraf blijkt:) levensbeschouwing speelt geen rol in de hulpvraag, en (4) er is geen hulpvraag, maar wel mogelijke behoefte aan ondersteuning op het gebied van levensbeschouwing.

De aanwezige diversiteit in de manier waarop jongeren omgaan met levensbeschouwing beïnvloedt rechtstreeks of niet rechtstreeks het werk van de hulpverleners. Met andere woorden: het hangt samen met hoe levensbeschouwing zich uit in het werk van de hulpverleners.



2

WELKE DILEMMAS ONDERVINDEN HULPVERLENERS TIJDENS HET BEGELEIDINGSTRAJECT VAN CLIËNTEN?

Uit diverse casussen hebben we vijf soorten dilemma's onderscheiden die bij de professionals tot handelingsverlegenheid leiden. We geven hier een korte omschrijving van elk dilemma (voor een gedetailleerde omschrijving van deze dilemma's zie bijlage 5).

Dilemma 1: Verwevenheid van religie en cultuur.

Bij dit dilemma hebben de hulpverlener en/of de cliënt hun eigen opvattingen en inschattingen over of de hulpsituatie religie of cultuur betreft. Het gevolg hiervan kan zijn dat de hulpvraag niet goed geformuleerd is, waardoor het uitgestippelde begeleidingstraject van de professional niet adequaat en effectief is. In bepaalde gevallen legt de professional de casus neer bij een andere collega, die (meer) levensbeschouwelijke competenties heeft.

Dilemma 2: Balans en grenzen tussen professionele opdracht en eigen levensbeschouwing.

Bij dit dilemma komt het voor dat de eigen levensbeschouwing van de hulpverlener het professioneel handelen beïnvloedt. Dit leidt tot handelingsverlegenheid in de vorm van niet willen, niet durven of niet kunnen handelen in een professionele situatie waarbinnen levensbeschouwing een rol speelt.

Dilemma 3: Balans en grenzen tussen het belang van de cliënten en wensen/verwachtingen van hun omgeving.

Dit dilemma komt voor wanneer de levensbeschouwelijke verwachtingen van ouders of de bredere gemeenschap van een jongere over de ondersteuning niet overeenkomen met de professionele ondersteuning die de jongere goed doet. Dit leidt tot handelingsverlegenheid bij de

professionals, omdat zij niet weten hoe zij om moeten gaan met deze verwachtingen en eisen van de omgeving, zonder dat cliënten gebukt gaan onder de verwachtingen.

Dilemma 4: Het voeren van moeilijke gesprekken.

Wanneer de hulpsituatie taboes en gevoelige onderwerpen, zoals seksualiteit, betreft, vinden professionals het lastig om die bespreekbaar te maken bij de cliënt of bij de ouders van de cliënt. Enerzijds durven hulpverleners het gesprek helemaal niet aan te gaan, anderzijds ervaren ze onzekerheid met betrekking tot hun gespreksvaardigheden over een gevoelig onderwerp.

Dilemma 5: Wanneer proactief handelen.

Ten laatste ervaren professionals handelingsverlegenheid omdat zij niet kunnen inschatten in welke situatie het nodig is om hulp te bieden. Ondanks dat zij signaleren dat er mogelijk behoefte is aan ondersteuning bij de cliënt met betrekking tot levensbeschouwing, zijn ze onzeker over het wel of niet aankaarten van het onderwerp in de begeleiding.



3

WELKE COMPETENTIES ZIJN VOLGENS HULPVERLENERS NODIG OM MET SITUATIES EN HULPVRAGEN WAARBIJ LEVENSBESCHOUWING EEN ROL SPEELT OP EEN ADEQUATE EN EFFECTIEVE MANIER OM TE KUNNEN GAAN?

In de context van de jeugdhulpverlening betekenen levensbeschouwelijke competenties een effectieve en adequate manier van handelen en op die manier kunnen aansluiten bij de leefwereld en behoeften van de jongeren. Uit diverse casussen komt naar voren dat de volgende competenties nodig zijn bij levensbeschouwelijk sensitief handelen (zie ook bijlage 6).

Houding

Hier beschrijven we twee houdingen die een positieve impact hebben op de hulpverlener-cliëntrelatie. Deze competenties leiden ertoe dat de hulpvraag scherper in de breedte en diepte kan worden geformuleerd. Hoe beter de hulpvraag wordt geformuleerd, hoe adequater en effectiever het begeleidingstraject voor jongeren kan worden uitgestippeld en uitgevoerd.

We maken onderscheid tussen twee belangrijke competenties: open houding en begripvolle houding.

Open houding houdt in dat hulpverleners zonder vooroordelen of oordeel luisteren naar het verhaal van de cliënt. Ze dienen daarbij de 'bril' van hun eigen referentiekaders opzij te leggen om het perspectief van de cliënt te kunnen waarnemen. De open houding helpt ook om de vraag achter de vraag te achterhalen, omdat de blik van de hulpverlener breed is. De open houding laat toe om in de diepte door te vragen, omdat de geest open staat voor andere mogelijkheden, visies, ideeën en belevingswijzen, zonder dat de hulpverlener veroordeelt.

Begripvolle houding gaat nog een stap verder dan open houding. Het gaat hier om begrip hebben voor de visie of handelingen van de cliënt.

Een open houding lijkt van belang te zijn in de volgende situaties en dilemma's:

- Het verkleinen van afstand tussen cliënt en hulpverlener: Een open houding leidt tot meer vertrouwen tussen hulpverlener en cliënt. De vertrouwensband zorgt ervoor dat de dialoog tussen hulpverlener en cliënt vlotter verloopt en zodoende de hulpvraag beter en gericht geformuleerd kan worden. Het afbakenen van de hulpvraag zorgt dat de hulp adequaat en effectief kan worden aangeboden.
- Een open houding brengt met zich mee dat de hulpverlener door de vertrouwelijke relatie met de cliënt behoeften kan opvangen en signaleren die niet expliciet in de hulpvraag werden geformuleerd. Daarmee kan de hulpverlener indien nodig proactief maatregelen nemen en ageren. Bij een open houding zet de hulpverlener de eigen levensbeschouwing even opzij. Dit stelt de hulpverlener in staat om onbevooroordeeld actief te luisteren naar het verhaal van de cliënt. Dankzij de open houding kan de hulpverlener achterhalen welke (deel-)elementen een rol spelen in de casus en het begeleidingstraject van de cliënten. Door dóór te vragen kan de hulpverlener precies achterhalen wat levensbeschouwing en/of cultuur betekent voor de cliënt en hoe dat een rol speelt bij de vraag. Door dit te achterhalen kan een adequatere en effectieve begeleiding ingezet worden.
- Openheid is in relatie gebracht met moed:



de hulpverleners waarvan hun professionele houding gekenmerkt wordt door openheid blijken makkelijker en vaker geneigd te zijn uit hun comfortzone te durven stappen en proactief te handelen. Door de open (onbevooroordeelde) houding kunnen hulpverleners doorvragen, om zodoende, indien nodig, proactief te handelen met betrekking tot niet uitgesproken gevoelige hulpvragen van cliënten en hun omgeving.

- Hulpverleners met een open houding blijken makkelijker en vaker te kunnen omgaan met gevoelige en taboe-onderwerpen tijdens de begeleidingstrajecten van cliënten.
- Hulpverleners blijken beter in staat te zijn om contact op te nemen met religieuze instellingen om – indien nodig en relevant – samenwerkingsverbanden aan te gaan. Zulke samenwerkingen kunnen een mogelijke (deel) oplossing zijn in het begeleidingstraject van de cliënten.

Nieuwsgierigheid, interesse en transparantie

Een nieuwsgierige houding van de hulpverlener houdt in dat hij vragen stelt die betrekking hebben op elementen die niet voorkomen in de eigen leefwereld, eigen referentiekaders, eigen levensbeschouwing. De hulpverleners die we kunnen beschrijven als nieuwsgierig worden gekenmerkt door een open houding naar de cliënten toe.

Interesse hebben in de cliënt en zijn verhaal houdt in dat de hulpverlener door de soorten vragen, authenticiteit, open lichaamshouding en taal het gevoel geeft aan de cliënt dat hij betrokken is bij het verhaal van de cliënt.

Diverse competenties zoals betrokkenheid, empathie, eerlijkheid, transparantie en begripvolle houding dragen allemaal bij tot een vertrouwensband.

Samenvattend stellen we vast op basis van de interviewdata dat er een verschil tussen religieuze en niet-religieuze hulpverleners blijkt te zijn in de wijze waarop zij omgaan met cliënten met een andere levensbeschouwelijke achtergrond (dan de eigen). De hulpverleners die zichzelf omschrijven als religieus (praktiserend) geven vaker aan dat zij geen moeite hebben met het begeleiden van cliënten met andere religieuze achtergronden, omdat zij als het ware van

nature een begripvolle en open houding hebben. Zij menen dat ze hun werk effectiever kunnen doen, juist omdat ze zelf een religieuze achtergrond hebben en/of levensbeschouwing in hun leven een rol, plaats en betekenis heeft. Hulpverleners met een niet-religieus referentiekader zijn vaker geneigd om de professionele opdracht waarbij levensbeschouwing een rol lijkt te spelen, niet aan te gaan of die te overhandigen aan collega's die hier meer open voor staan of beter mee kunnen omgaan. Toch blijkt uit de interviews met experts dat het hebben van een levensbeschouwelijk referentiekader geen voorwaarde is om als professional een open houding te hebben. Een open houding kan ontwikkeld worden door het opdoen van ervaring met hulpsituaties waarbij levensbeschouwing een rol speelt.

Kennis

Uit het onderzoek komt naar voren dat kennis over religies geen absolute voorwaarde is in het kunnen omgaan met hulpsituaties waarbij levensbeschouwelijk sensitief werken relevant is. Uit de interviews komt naar voren dat basiskennis over de religie faciliterend werkt in hulpsituaties waar religie een rol speelt en/of relevant is. Basiskennis is niet een afgebakende set van kennis, maar verschilt per hulpverlener. Het verwijst naar voldoende kennis waarmee de hulpverlener zich kan inleven in de ander en gevoelig met religie om kan gaan. Basiskennis over levensbeschouwing, normen en waarden binnen levensbeschouwingen, leidt ertoe dat hulpverleners elementen in de hulpvraag/casus beter of sneller kunnen begrijpen. De kennis over levensbeschouwing dwingt gezag af en zorgt ervoor dat de hulpverlener geloofwaardig overkomt bij de cliënten. Uit de interviews blijkt dat de hulpverleners die een religieus referentiekader hebben, en hierdoor meer kennis hebben over religie, vaker worden ingezet bij casussen waarbij religie relevant kan zijn. Omdat zij vaker worden ingezet in deze gevallen bouwen zij (steeds) meer ervaring en praktijkkennis op aangaande levensbeschouwelijk werken. Daarnaast blijkt dat niet-religieuze hulpverleners die een open houding aannemen, door de praktijkervaring ook inhoudelijk deskundige kunnen worden. Deze situatie geeft aan dat levensbeschouwelijk handelen kan worden gestimuleerd, versterkt door praktijkervaring op voorwaarde dat de hulpverlener hiervoor open staat en



een open houding aanneemt. We kunnen concluderen dat kennis over religies met praktijkervaring te ontwikkelen is.

Vaardigheden

Het kunnen voeren van constructieve gesprekken

hebben meerdere hulpverleners als essentiële vaardigheid benoemd. Een constructieve houding tijdens gesprekken, met name bij gevoelige onderwerpen of taboe-onderwerpen lijkt een positieve invloed te hebben op het begeleidingstraject van de jongeren. Daarnaast lijkt deze vaardigheid bij te dragen aan het kunnen stellen van prioriteiten in het begeleidingstraject waarin de omgeving van de jongeren is betrokken.

Een constructieve houding houdt in dat de hulpverlener tegemoetkomt aan de verwachtingen van de cliënt en/of de omgeving zonder de te bereiken doelen geformuleerd in het kader van het begeleidingstraject uit het oog te verliezen. Dit betekent bijvoorbeeld dat de hulpverlener in het gesprek een alternatieve weg vindt om de geformuleerde doelen te bereiken op een manier die met de religieuze omgangsvormen rekening houdt.

Actief luisteren blijkt ook een essentiële vaardigheid te zijn. Bij actief luisteren zet de hulpverlener een set van kennis, vaardigheden en houding in, bijvoorbeeld gericht bijkomende vragen stellen, die helpen om de hulpvraag correct en volledig in kaart te brengen. Openheid wordt vaak samen met actief luisteren genoemd. Een open houding houdt in dat de hulpverlener onbevooroordeeld is naar de cliënt en zijn verhaal. Zodoende kunnen alle vragen worden gesteld en alle paden worden bewandeld die mogelijk relevant zijn in het begeleidingstraject.



4

WAAR LIGGEN DE LEERBEHOEFTE VAN PROFESSIONALS AANGAANDE LEVENSBESCHOUWELIJKE COMPETENTIES?

Op basis van de gesprekken met de respondenten werden de volgende behoeften geïdentificeerd (zie ook bijlage 7). Deze zijn te koppelen aan de professionele situaties (hoofdstuk 1) en dilemma's (hoofdstuk 2) van de hulpverleners.

Training en opleiding

Basiskennis over religies en religieuze normen en waarden

Uit de gesprekken met de respondenten blijkt dat het ontbreken van kennis over religies niet noodzakelijkerwijs een belemmering is om levensbeschouwelijk sensitief te handelen in de relatie met de cliënt. Maar de hulpverleners geven aan dat kennis over religie, religieuze normen en waarden en religieuze praktijken de gesprekken en begeleiding faciliteren. Een voorbeeld: vrijdag is de rustdag voor de moslims en zondag voor de christenen. De hulpverleners die minder of geen kennis hebben over religieuze levensbeschouwing, religieuze normen en waarden en religieuze praktijken blijken uit de gesprekken behoefte te hebben aan kennis hierover. Het gaat hierbij ook om kennis over hoe bepaalde informatie te zoeken wanneer dat nodig is. De professionals hebben behoefte aan meer inhoudelijke trainingen over religie en levensbeschouwingen. meer - inhoudelijke - trainingen te volgen binnen of buiten de eigen organisatie over religie in de brede betekenis.

Competentievaardigheden

Het gebrek aan de communicatievaardigheid om gevoelige kwesties, taboes en/of moeilijke

gespreksonderwerpen aan te snijden, leidt ertoe dat hulpverleners het gesprek niet durven aangaan, het er moeilijk mee hebben of uit de weg gaan.

Hulpverleners die deze gesprekken durven aangaan, geven aan behoefte te hebben aan training om zulke gesprekken op een adequate en effectievere manier te kunnen uitvoeren.

Hulpverleners geven uitdrukkelijk aan te willen leren (1) hoe zij gesprekken over gevoelige kwesties en taboes kunnen aangaan en voorbereiden, en (2) hoe zij zo'n gesprek op een constructieve manier kunnen voeren. Zij geven aan dat ze tijdens hun opleiding hier weinig of geen kennis over hebben gekregen of de vaardigheid niet hebben geleerd.

Betrouwbare informatiebronnen

De respondenten gaven mee dat ze geen of weinig literatuur vinden die handelt over levensbeschouwelijk sensitief werken binnen de sociale (hulpverlenings) sector. Dit bevestigt onze eigen bevindingen tijdens het vooronderzoek. Hulpverleners geven aan behoefte te hebben aan betrouwbare bronnen zowel digitaal en analoog als personen die ze kunnen raadplegen wanneer ze vragen hebben over religie en religieuze normen en waarden en/of rituelen en praktijken. Dit hebben ze nodig om de verwevenheid van religie en cultuur bij een casus te verkennen en de hulpvraag adequaat te kunnen formuleren.

Meer casusbesprekingen

De hulpverleners geven aan dat de mogelijkheid om op informele wijze de casussen te bespreken en raad te kunnen vragen aan collega's een meerwaarde betekent voor hun professionele ontwikkeling aangaande de levensbeschouwelijke competenties.



Uit de interviews blijkt dat de hulpverleners een voorkeur hebben voor informele casusbesprekingen of casussen die (min of meer) vergelijkbaar zijn met de omgeving waarin ze werken.

De hulpverleners geven aan het spijtig te vinden dat de ingebrachte kennis, vaardigheden en/of houding niet organisatiebreed worden geborgd. Dit blijkt zo te zijn voor de opleidingen die ze zowel binnen als buiten de organisatie volgen. Ze zien dit graag beter en structureel geborgd in de organisatie. Op die manier kunnen ook andere collega's gebruikmaken van de ingebrachte kennis, en zich de vaardigheden en houdingen eigen maken.

De hulpverleners betreuren het dat hun leidinggevendenden hier vaak heel weinig aandacht voor hebben.

Tot slot geven respondenten aan dat het vaak dezelfde persoon is die op informele wijze wordt bevraagd of geroepen wordt om de casussen te begeleiden. Dit zorgt voor een gevoel van eenzaamheid bij de betrokken hulpverlener. Deze hulpverleners worden vaak als enige expert gezien in hun organisatie, wat ervoor zorgt dat zij overbelast raken door de casussen, die gecompliceerder en uitdagender zijn en meer professionaliteit eisen.

Het borgen van levensbeschouwelijk sensitief werken binnen hulpverlenersorganisaties

Toegankelijkheid, nabijheid en diversiteit zijn voorwaarden van levensbeschouwelijk sensitief handelen binnen de hulpverlening. Uit de gesprekken blijkt dat er geen rekening wordt gehouden met levensbeschouwelijke diversiteit bij de cliënten in het contact maken en in de hulpverleningstrajecten. Hieruit leiden wij af dat er een indirecte en directe behoefte is om meer structurele (beleids)veranderingen te implementeren binnen hulpverlenersorganisaties om passende ondersteuning te kunnen bieden aan cliënten waarbij religie een rol speelt.

We onderstrepen dat respondenten voorstellen om niet enkel vraaggestuurd te werken. De redenen die ze aangeven zijn onder andere: 1) cliënten kunnen (soms) moeilijk de hulpvraag formuleren, wat er toe leidt dat ze niet weten bij welke organisatie ze hulp kunnen krijgen, 2) vaak zijn het juist cliënten, die niet of minder zelfstandig/mobiel zijn, die de weg niet vinden naar de hulpverlening - wanneer hulpverleners

op de cliënten af zouden mogen stappen (letterlijk en figuurlijk), zou dit de drempel verlagen en kan hulp worden geboden. De hulpverleners geven aan dat ze soms zoekend zijn hoe zij hulp kunnen bieden wanneer er geen expliciete hulpvraag is geformuleerd. Het is wel zo dat de hulpverlener door een open houding tijdens het begeleidingstraject erachter kan komen dat er nog andere (sub-)hulpvragen zijn of hulpvragen aangaande een andere problematiek. De professionals de mogelijkheid bieden om proactief en outreachend te werken zou een deel van deze problematiek verhelpen, met positief resultaat, aldus de respondenten.

Uit het bovenstaande blijkt dat op individueel cliëntenniveau het noodzakelijk is om vanaf het begin, dus bij het intakegesprek, levensbeschouwelijke aspecten mee te nemen, indien uit het gesprek blijkt dat dit een rol speelt bij de cliënt (bij het invullen van het intakeformulier).

Op organisatieniveau geven de respondenten aan dat om een optimale begeleiding te kunnen bieden aan elke cliënt rekening gehouden moet worden met levensbeschouwing en dat er voldoende tijd en ruimte moet worden vrijgemaakt om zich binnen de eigen organisatie te kunnen bijscholen.

Netwerkopbouw en dialoog onder en tussen professionals en andere stakeholders

Uit dit onderzoek blijkt dat de hulpverleners behoefte hebben aan structureel ingebedde platforms en ontmoetingsplaatsen waar levensbeschouwelijk sensitief handelen centraal staat. Op deze ontmoetingsplaatsen kunnen zij hun ervaringen delen met elkaar, van elkaar leren en de opgebouwde expertise op structurele wijze inbedden in de sociale sector. Hiervoor zijn grotere (landelijke) structuren nodig, waarbij gemeenten, ministeries, religieuze organisaties, onderwijs-instellingen en hulpverlenersorganisaties samenwerken om de ontwikkeling van levensbeschouwelijke competenties te bevorderen in de professionele praktijk.

De bevraagde professionals benoemden verscheidene mogelijkheden die volgens hen een positief effect zouden hebben op de ontwikkeling van levensbeschouwelijk sensitief handelen, met name 1) structurele ontmoetings- en uitwisselingsmomenten in hun lokale gemeente en/of regio tussen hulpverleners, 2) landelijke netwerken en 3) online



platforms, waar ze betrouwbare informatie kunnen vinden en uitwisselen.

Bijkomend signaleren we dat de meer proactieve hulpverleners behoefte hebben aan het faciliteren van kennisuitwisseling tussen religieuze instellingen en professionals. Samenwerking tussen professionals en bijvoorbeeld moskeeën en kerken in het algemeen, en bij het behandelen van casussen in het bijzonder, kan een meerwaarde betekenen voor de hulpverlening. De samenwerkingen met levensbeschouwelijke instellingen is aangeduid door de hulpverleners als hulpbron bij het behandelen van casussen waarin levensbeschouwing een rol speelt of zou kunnen spelen. Ze formuleren hierbij de voorkeur om de samenwerkingen structureel in te bedden. Op basis van hun ervaringen stellen ze dat kleinere verenigingen/instellingen soms (veel meer) informatie en hulp ter beschikking kunnen stellen dan grotere instellingen (met meer middelen).

Ten slotte is er behoefte aan kennisuitwisseling tussen gemeentelijke besturen, hulpverlenersorganisaties en meer informele organisaties. Deze laatste hebben vaak zeer waardevolle praktijk- en inhoudelijke competenties die een absolute meerwaarde zijn in het levensbeschouwelijk sensitief werken.



5

SAMENVATTING EN CONCLUSIES

Signalen uit de professionele praktijk geven aan dat er onvoldoende aandacht is voor levensbeschouwing in de jeugdhulpverlening. In het professionele werkveld heeft dit als gevolg dat er handelingsverlegenheid heerst onder professionals en er een kloof ontstaat tussen cliënten en professionals die hen begeleiden. Levensbeschouwing maakt integraal deel uit van de identiteitsvorming van jongeren. Om die reden is het nodig dat zij adequate en ondersteuning krijgen met begrip voor de levensbeschouwelijke aspecten. Hulpverleners kunnen adequate en effectieve ondersteuning bieden aan cliënten wanneer zij over levensbeschouwelijke competenties beschikken, die hen in staat stellen om handelingsverlegenheid te overwinnen om zodoende op een adequate en effectieve manier te kunnen handelen. In dit onderzoek hebben wij verkend hoe handelingsverlegenheid zich in de praktijk voordoet en wat de behoeften precies zijn aangaande de levensbeschouwelijke professionele competenties. De onderzoeksvraag was:

Waar ligt de handelingsverlegenheid van de professionals in de (jeugd) hulpverlening ten opzichte van levensbeschouwing en waar liggen de behoeften ten opzichte van levensbeschouwelijke competenties?

Uit het onderzoek blijkt dat handelingsverlegenheid bij de hulpverleners in de jeugdhulpverlening zich in verschillende gradaties voordoet. We kunnen vaststellen dat des te meer de hulpverlener levensbeschouwelijk sensitief kan handelen, des te kleiner de mate van handelingsverlegenheid

en des te vaker de professional handelt op een adequate en effectieve manier in situaties waarin levensbeschouwing een rol speelt. Naar aanleiding van de bevindingen uit het onderzoek beschrijven we drie hulpverlenersprofielen. Op een spectrum dat de mate van adequaat en effectief handelen weergeeft, onderscheiden wij de profielen van de levensbeschouwelijk competente hulpverlener, de zoekende hulpverlener en de afzijdige hulpverlener. Bij deze omschrijvingen houden we rekening met een aantal kenmerken, namelijk de competentie-elementen die de hulpverlener heeft (of niet heeft), het levensbeschouwelijk referentiekader van de hulpverlener en de valkuilen en aandachtspunten, die de desbetreffende hulpverlener kan hebben. Ook blijkt dat de manier van handelen van de professionals niet alleen naar hun competenties terug te leiden is, maar ook naar hun gevoelswereld en overtuigingen. Enerzijds houden de verschillende profielen rekening met de verscheidenheid (diversiteit) binnen de groep hulpverleners. Bedenk wel dat er in werkelijkheid ook verscheidenheid is binnen de profielen zelf, omdat deze zijn opgesteld op basis van de analyse. Anderzijds laten de profielen toe om op maat gesneden oplossingen (in de vorm van training, kennis, vaardigheden) te ontwikkelen om de professionals te stimuleren, ondersteunen, versterken in het omgaan met dilemma's in de casussen waarin levensbeschouwing een rol zou kunnen spelen (zowel bij de hulpverlener als de cliënt).

In de tabel op de volgende bladzijde staan de kenmerken van de drie categorieën hulpverleners opgesomd:



Profiel 1: Competente hulpverlener

Profiel 2: Zoekende hulpverlener

Profiel 3: Afzijdige hulpverlener

Houding en overtuigingen

Open en begripvol.

Nieuwsgierig en transparant.

Interesse in en openheid voor kennis over andere levensbeschouwingen en religies.

Angstig, alarmerende houding als het om religie gaat.

Open, maar afwachtende houding richting de cliënt ten opzichte van levensbeschouwelijke vragen.

Gebrek aan vertrouwen in eigen kunnen ten opzichte van levensbeschouwelijke situaties (roepen vaak hulp in van de competente hulpverlener).

Geneigd om eigen referentiekader te hanteren tijdens de begeleiding.

Bewuste of onbewuste vermijdende houding ten opzichte van levensbeschouwelijke aspecten van de casus.

Gesloten houding en weinig begrip voor de leefwereld van de cliënt in levensbeschouwelijke situaties.

Ziet religie als een privézaak.

Vaardigheden

Actief luisteren.

Meer moed en durf bij (1) gevoelige onderwerpen, (2) met omgaan met de omgeving van de cliënt en (3) bij benaderen van en samenwerken met levensbeschouwelijke instanties.

Voelt zich competent in constructieve gespreksvoering in gevoelige situaties.

Oog voor de latente hulpvragen/vermogen tot outreachend werk.

Kan aansluiten bij en het vertrouwen winnen van de cliënt.

Beschikt over reflectievermogen over eigen kunnen en de maatschappelijke context.

Terughoudend op (1) gevoelige onderwerpen, (2) en wanneer de omgeving van de cliënt een rol speelt.

Niet of niet voldoende vaardig om gesprekken op een effectieve en constructieve manier te voeren.

Door gebrek aan open houding en (ervarings)kennis met betrekking tot levensbeschouwing geen levensbeschouwelijke vaardigheden.



Profiel 1: Competente hulpverlener

Profiel 2: Zoekende hulpverlener

Profiel 3: Afzijdige hulpverlener

Kennis

Veel praktijkkennis ontwikkeld door ervaring.

Inhoudelijke kennis ontwikkeld door zelfstudie vanuit interesse.

Bestaande inhoudelijke en praktijkkennis over eigen en andere religies in het geval dat iemand zelf religieus opgevoed of praktiserend is.

Bewust van levensbeschouwelijke elementen in een casus.

Onvoldoende inhoudelijke en praktijkkennis.

Gebrek aan praktijkkennis.

Gebrek aan inhoudelijke kennis, maar niet altijd (alleen gebrek aan openheid ten opzichte van levensbeschouwelijke situaties).

Referentiekader

Vaak zelf religieus, maar niet altijd (geen voorwaarde om competent te zijn).

Zowel religieus als niet-religieus.

Vaak niet-religieus en autochtone Nederlandse afkomst.

Aandachtspunten

Professionele eenzaamheid als enige expert in de organisatie.

Overbelast met complexe casussen.

Ondanks openheid voor en bewustzijn over levensbeschouwelijke elementen is hun set van competenties onvoldoende om op een adequate en effectieve manier te handelen..

Begeleidingstrajecten en hulpvragen worden niet aangepakt.



6

AANBEVELINGEN

Hieronder staat een aantal aanbevelingen die beleidsmakers, onderwijs- en hulpverlenersorganisaties beter toerusten met kennis en vaardigheden, waarmee de hulp aan cliënten geoptimaliseerd wordt. De aanbevelingen zijn toegesneden op de mogelijkheden die een organisatie of een individu heeft om binnen haar/zijn taken levensbeschouwelijk sensitief te werken in de hulpverlening aan cliënten. De volgende categorieën worden onderscheiden: landelijk beleidsniveau, gemeenten, onderwijs en hulpverlenersorganisaties.

Hieronder delen wij de aanbevelingen in twee categorieën in: aanbevelingen van de lange adem

en aanbevelingen voor snelle winsten. Sommige van de aanbevelingen zijn met weinig moeite te implementeren, anderen hebben een langere adem nodig. Hieronder hebben wij deze per categorie en type stakeholder ingedeeld. Welke verandering op korte termijn geïmplementeerd kan worden en welke meer voorbereiding en tijd nodig heeft, ligt echter aan de mogelijkheden, capaciteiten en de wil van de organisaties en gemeenten. Deze categorisering is bedoeld om te indiceren dat slechts enkele stappen die niet veel middelen kosten, kunnen bijdragen aan het levensbeschouwelijk professionaliseren van de hulpverlening en de positieve maatschappelijke effecten die dat teweeg zou brengen.

Aanbevelingen

... van de lange adem

... voor snelle winsten

Voor hulpverlenersorganisaties

1. Beleidsmatige aanpak voor holistische benadering, waarin aandacht is voor religie en levensbeschouwing.
2. Ruimte maken voor de randvoorwaarden van levensbeschouwelijk vakmanschap binnen de organisatie.

1. Aanhaken op het landelijk en gemeentelijk beleid door te participeren in verschillende interventies over dit thema (workshop, studiedagen, vorming, trainingen, etc.).
2. Samenwerking met scholen, zodat het schoolaanbod beter aansluit op het werkveld (met name het thema levensbeschouwing).



3. Het management en organisatiekader committeren aan levensbeschouwelijke sensitieve professionaliteit.
4. In duo's aan de slag om de ontwikkeling van praktijkkennis te faciliteren.
5. Eigen personeel de mogelijkheid bieden voor scholing om kennis en vaardigheden aan te leren m.b.t. vormen van een open en begripvolle houding, basiskennis en constructieve communicatievormen ten opzichte van levensbeschouwing en religie.
6. Themagerichte trainingen faciliteren waarbinnen religie een rol speelt: zoals opvoedingsondersteuning, eenzaamheid van jongeren, gezinsproblematiek, etc.

Voor onderwijs

- | | |
|--|---|
| <ol style="list-style-type: none"> 1. Ontwikkelen van een leergang/masterclass voor levensbeschouwing en hulpverlening. 2. Levensbeschouwing als een hoofdvak bieden aan studenten Social Work en binnen de Lerarenopleidingen (zowel op bachelor als masterniveau) en het daarbij horende Levenslang Leren van de professionals. 3. Beroepscode invoeren voor hulpverlening en ontwikkelen van programma's om de competenties aan te vullen met levensbeschouwing. | <ol style="list-style-type: none"> 1. Deelnemen aan workshops en zelf organiseren van bijeenkomsten voor gemeentelijke medewerkers en hulpverlenersorganisaties, zodat zij opleidingen op maat (voor dit specifieke thema) kunnen ontwikkelen en aanbieden. 2. Organiseren of stimuleren van wedstrijden/essays en afstudeeropdrachten met levensbeschouwings-karakter. 3. Samenwerking met landelijk beleid, gemeenten en organisaties in dit werkveld. |
|--|---|



4. Organiseren van uitwisselprogramma's in Nederland en in het buitenland.

Voor gemeenten

1. Levensbeschouwelijk sensitief werk opnemen in de prestatieafspraken met de hulpverleners-organisaties.
1. Samenwerking aangaan met andere gemeenten en met het landelijk beleid.
2. Samenwerking met levensbeschouwelijke organisaties zoals moskeeën en kerken.
3. Podium bieden voor de organisaties in dit werkveld en meer draagvlak voor dialoog en samenwerking binnen de hulpverlening en onder hulpverleners en andere stakeholders zoals religieuze instellingen en gemeenten, vorming van (lokale) netwerken.
4. Eigen personeel toerusten met kennis en kunde van dit specifieke thema: levensbeschouwing en religie in de hulpverlening.
5. Ondersteunen van pilots en vliegwielpjecten met levensbeschouwing als kernthema.

Voor landelijk beleidsniveau

1. In het onderwijs het vak levensbeschouwing profileren als een kernvak. Dit geldt zowel voor het onderwijs in het algemeen en voor het vak hulpverlening in het bijzonder.
1. Opzetten van een taskforce die zich bezighoudt met het thema levensbeschouwelijk sensitieve hulpverlening. De taskforce houdt zich bezig met het bedenken van interventies op beleidsniveau.



2. Levensbeschouwelijke competenties benoemen in de beroepscode. Om in aanmerking te komen voor de registratie dient de kandidaat aan te tonen basiskennis van het thema levensbeschouwing in de hulpverlening te hebben.
3. Professionaliserings-trajecten en trainingen ontwikkelen voor hulpverleners.
2. Een podium bieden voor kennisuitwisseling en kennisdeling.
3. Evaluatie mogelijkheid van verschillende interventies. Dit helpt de belanghebbenden bij het distilleren van de 'good practices'.
4. Samenwerking initiëren tussen de grote gemeenten, zodat zij van elkaar kunnen leren.
5. Meer onderzoek naar levensbeschouwing vanuit het perspectief van de cliënt (jongeren en ouders) en levensbeschouwelijk vakmanschap van de professional.



In de bijlagen verantwoorden we het onderzoeksproces en de resultaten van het onderzoek op een uitgebreidere manier. Ten eerste behandelen we in bijlage 1 het theoretisch kader, dat wij bij het verkennen van de levensbeschouwelijke competenties hebben gebruikt. In bijlage 2 wordt gekeken naar wat er al bekend is over deze competenties vanuit de literatuur. In bijlage 3 beschrijven we de maatschappelijke context waarbinnen dit onderzoek plaatsvindt (inhoudelijke toelichting).

De resultaten van dit onderzoek leggen we op een gedetailleerde manier vast in bijlage 4 tot 7. Dit geeft zicht op de belevingswereld van de professionals. In

deze bijlagen maken we gebruik van de citaten van de respondenten om de resultaten te illustreren. In bijlage 4 focussen we op het type hulpvragen waar professionals mee te maken krijgen en waarbij religie een rol speelt. In bijlage 5 bespreken we de uitdagingen en dilemma's die professionals tegenkomen wanneer religie een rol speelt in het werken met jongeren. In bijlage 6 beschrijven wij de competenties die van belang zijn in de hulpverlening om levensbeschouwelijk sensitief aan de slag te gaan. Ten slotte behandelen we in bijlage 7 de behoefte die professionals identificeren in het werken rond religieuze thema's.



In dit onderzoek werd bekeken hoe hulpverleners ondersteund kunnen worden in het ontwikkelen van competenties die zij nodig hebben bij het levensbeschouwelijk sensitief werken in de begeleiding van jongeren. Voor het verkennen van bestaande en nodige competenties hebben we gebruik gemaakt van het Proces Model van Interculturele Competenties (Deardorff 2006), dat geadapteerd werd tot analysekader om levensbeschouwelijke competenties te verkennen in de hulpverlening. Deardorff definieert interculturele competenties als de adequate en effectieve manier van managen van interacties tussen mensen die op affectief, cognitief en gedragsniveau over verschillende of uiteenlopende wereldoriëntaties beschikken (Deardorff 2009 p. 7). Deze verschillende en uiteenlopende oriëntaties op de wereld komen terug in normatieve categorieën zoals nationaliteit, regio's, etniciteit, ras, en ook religie. Zo maken levensbeschouwelijke competenties deel uit van interculturele competenties. Op basis hiervan definiëren we levensbeschouwelijke competenties als volgt:

De set aan kennis, vaardigheden en attitudes die een hulpverlener als professional in staat stelt om de cliënt(en) op een adequate, effectieve, authentieke wijze te begeleiden wanneer levensbeschouwing op een expliciete of impliciete wijze een rol speelt in de professionele relatie tussen de (jeugd)hulpverlener en cliënt tijdens de begeleiding.

Uit het gebruik van de termen adequate en effectieve³ volgt dat deze definitie op bepaalde resultaten wijst – de gewenste manier van handelen in interculturele

situaties. Om te onderzoeken hoe hulpverleners passende ondersteuning kunnen bieden aan jongeren is het nodig om ook naar het proces te kijken, oftewel hoe deze competenties worden ontwikkeld. Hiervoor is het Proces Model van Interculturele Competenties relevant (Deardorff 2006). Dit model kijkt niet alleen naar de gewenste competenties tijdens de interactie, maar ook naar het voortdurend individuele leerproces van de hulpverlener waarbinnen deze competenties ontwikkeld worden (zie figuur 1).

Het uitgangspunt van dit model is het eigen maken van kerncomponenten van competenties op het interne en individuele niveau (Deardorff 2004). Deze competenties zijn houding, kennis en vaardigheden. De eerste, de houding of houdingscomponent genoemd, beschouwt iemand als een levensbeschouwelijk competent individu wanneer die de levensbeschouwelijke aspecten van zijn eigen groep, de gelijkheid tussen verschillende groepen en de rol van religieuze interacties op de kwaliteit van het leven op waarde kan schatten. Dit betekent dat iemand contact en interactie met iemand van een andere levensbeschouwing als gegeven en verrijkend ziet. Voor deze competentie lijken een open houding, waardering van en respect voor andere religies en nieuwsgierigheid fundamenteel om kennis en vaardigheden te kunnen ontwikkelen (Deardorff 2006). Deze houding wordt vervolgens aangevuld met kenniscompetenties, zoals kennis over en begrip van eigen en andermans levensbeschouwing (religieuze context en de rol van religie in het wereldbeeld van de ander). Hier hoort ook de kennis over kenmerken

³ Appropriateness is the avoidance of violating valued rules and effectiveness is the achievement of valued objectives. (Deardorff, 2006)



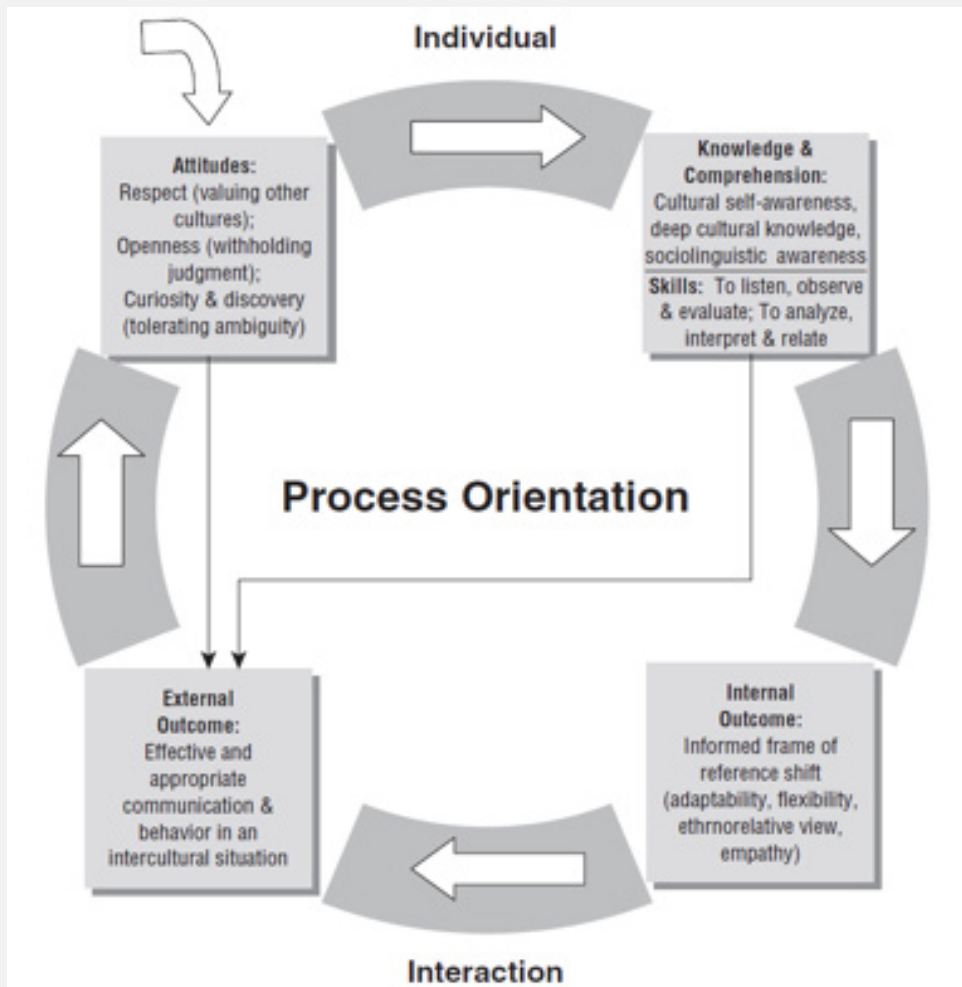
van communicatie in andere levensbeschouwelijke contexten bij en inzicht in de sociale, culturele en religieuze codes die gehanteerd worden in de communicatie. Denk bijvoorbeeld aan de kennis over bepaalde manieren van handen schudden of de praktijk van vasten binnen verschillende religies. De vaardigheden die bij deze kennis horen zijn actief luisteren en situaties levensbeschouwelijk sensitief kunnen waarnemen, analyseren en interpreteren. Op basis hiervan kan de hulpverlener oordelen wat de meest adequate en effectieve handelswijze is in de gegeven situatie. Met deze vaardigheden kunnen bovengenoemde kenniselementen worden ontwikkeld en verwerkt. Daarnaast is empathisch vermogen een essentiële houding in de communicatie tussen hulpverlener en cliënt.

De volgende stap in het professionaliseringsproces van de hulpverlener is een interne verschuiving van het eigen referentiekader(s) die uit het leren van deze drie kerncompetenties voortvloeit. Het resultaat hiervan is dat de hulpverlener in staat wordt gesteld om makkelijker contact te maken met een cliënt met een andere levensbeschouwing. De hulpverlener krijgt de vaardigheid om vanuit meerdere levensbeschouwelijke perspectieven te kunnen denken, inleven en op een meer adequate manier te communiceren. Ten slotte uit deze interne verschuiving zich in de interactie met de cliënt, waarbij de hulpverlener op een effectieve en adequate manier – dus op een competente wijze – omgaat met de cliënt in gedrag en communicatie.

Dit 'circulaire' model laat zien dat het ontwikkelen van levensbeschouwelijke competenties een voortdurend leerproces is. De professionele hulpverlener heeft een open leerhouding, waarbij hij bewust is en aanvaardt dat het omgaan met diversiteit een voortdurend proces is waarin verbetering (professionalisering) een centraal gegeven is. Het zich bewust zijn van dit voortdurende leerproces lijkt van cruciaal belang te zijn bij het ontwikkelen van competenties (Deardorff 2006). De verschillende elementen van het model bouwen voort op elkaar, maar zijn niet per se een voorwaarde voor elkaar. Daarom is het bijvoorbeeld mogelijk dat een hulpverlener die niet flexibel kan omgaan met de verschillende referentiekaders, toch wel goed intercultureel kan handelen in contact met een cliënt. Alleen wordt de mate van effectiviteit en geschiktheid van handelen dan beperkter.

In dit model worden vooral algemene competenties benoemd, die geschikt zijn voor de analyse en het empirische gedeelte van dit onderzoek. Hierbij werd gezocht naar de specifieke competenties die relevant zijn voor hulpverleners om levensbeschouwelijk sensitief aan de slag te kunnen gaan.





Figuur 1: Het Proces van het Ontwikkelen van Levensbeschouwelijke Competenties (adaptatie van Deardorff 2006, p. 255-257)



Bijlage 2

BESTAANDE KENNIS OVER SPECIFIEKE LEVENSBSCHOUWELIJKE COMPETENTIES IN DE HULPVERLENING

Er is niet veel bekend over de specifieke competenties die hulpverleners nodig hebben in situaties waarbij religie/levensbeschouwing relevant is. Vanuit het onderwijsveld is hierover wat meer informatie beschikbaar. Zo benoemen Hessels, van Biem Mld., Lenkhoff en van Erp (2013) van de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen in de module 'Interreligieuze Sensitiviteit' een paar competentie-elementen die de kans verhogen om de competentie interreligieuze sensitiviteit eigen te maken. Onder interreligieuze sensitiviteit verstaan wij onder andere houdingselementen als open staan voor dialoog, vragende houding aannemen ten aanzien van de ingebrachte (casus)elementen door de cliënt, het niet schuwen van levensbeschouwelijke elementen in de casus, het kenniselement van het zich bewust zijn van het eigen referentiekader, de vaardigheid om zich te kunnen verplaatsen in de leef- en belevingswereld van de cliënt of de ander, en gedragselementen van het zoeken naar de vraag achter de vraag, en het niet schuwen, maar het kunnen (h)erkennen en bespreken van levensbeschouwelijke overtuigingen.

Er is ook geschreven over competenties die in de zorgverlening (ziekenhuizen, verpleegzorg, bejaardentehuizen, mantelzorg en geestelijk gezondheidszorg o.a.) van belang zijn bij intercultureel werken. Zoals eerder aangegeven is religie een belangrijk onderdeel van cultuur, en andersom. Om die reden is het essentieel om te kijken welke competenties worden aangedragen wanneer het om cultuursensitief werken gaat, omdat de hulpverlener het verschil moet kunnen maken in de relatie met de cliënt.

Movisie omschrijft de basiscompetenties van professionals met betrekking tot intercultureel werken in de kennisbundel 'Intercultureel Vakmanschap' (2018). Movisie benadrukt het belang van religie en levensbeschouwing als een van de diversiteitsfactoren die in de leefwereld en beleving van de cliënt mogelijk een (doorslaggevende) rol kan spelen. De hulpverleners dienen zich tijdens de begeleiding bewust te zijn van het belang dat levensbeschouwing kan hebben voor hun cliënt. Dit leidt tot een meer adequate en effectieve begeleiding.

Vilans (2014) beschrijft in de kennisbundel 'Intercultureel Vakmanschap' de nodige competenties voor zorgprofessionals. In deze kennisbundel worden de volgende competenties aanbevolen, wanneer het gaat om cultuursensitief werken:

1. De eerste kerncompetentie is dat de hulpverlener in staat is het referentie-kader van de cliënt in kaart te brengen. Deze competentie is nodig om de normen en waarden in kaart te brengen.
2. De tweede kerncompetentie stelt dat hulpverleners om kunnen gaan met interculturele barrières.
3. Idealiter leiden de voorgaande competenties tot de derde kerncompetentie: intercultureel samenwerken. De hulpverlener is in staat om succesvol samen te werken met collega's met een andere culturele achtergrond.
4. De laatste kerncompetentie is het ondersteunen bij interculturele gezondheidsvraagstukken en behandeling.

Echter wanneer wij het procesmodel van Deardorff hierop toepassen, blijkt dat deze competenties vooral bij het 'external outcome' element horen. Alhoewel



deze kerncompetenties wenselijke outcome-situaties beschrijven, omschrijven ze niet (voldoende) expliciet houdingen, vaardigheden en kennis die hieraan ten grondslag liggen. Zo merken de onderzoekers dat er niet veel bekend is over de specifieke houdingen, kenniselementen en vaardigheden van levensbeschouwelijk sensitief werken.



In dit onderzoek hebben we ook een kader geschetst waarin we organisatorische en institutionele ondersteuning van (jeugd-)hulpverleners kunnen verkennen en verklaren. Hierbij maakten we ook een overzicht over wat bekend is over zulke ondersteuning in de Nederlandse maatschappelijke context.

In dit onderzoek was het belangrijk om de complexe relatie tussen cultuur en religie in ons achterhoofd te houden. Eckersley (2007) beweert dat iets dat lijkt op religieuze overtuigingen of ideeën niet altijd de kern van de religie hoeft te weerspiegelen. Cultuur en religie versmelten als het ware. Wanneer hulpvragen van jongeren voort lijken te komen uit religie, is het niet ondenkbaar dat de cultuur een rol speelt en niet zozeer de religie.

Om deze verwevenheid van cultuur en religie te begrijpen, is het noodzakelijk om specifieke historisch-maatschappelijke discours aangaande religie te verkennen. Het is van belang voor hulpverleners om begrip te krijgen van en inzicht in de wijzen waarop dit de sociale sector beïnvloedt.

De levensbeschouwelijke diversiteit in Nederland is veel groter dan wordt verondersteld. Door de sterke 'islamisering' van het dominante discours in de laatste jaren bestaat het risico om, wanneer we het over levensbeschouwelijk handelen hebben, te focussen op de moslimgemeenschap in Nederland. Tijdens debatten, discussies en op beleidsniveau in Nederland gaat er disproportioneel veel aandacht naar migranten uit landen waar moslims de meerderheid vormen. Om te beginnen is het zo dat de migranten uit islamitische landen niet per definitie gelovige

moslims zijn. Veel van deze migranten hebben andere religieuze achtergronden en sommigen zijn zelfs niet gelovig of antireligieus. Bovendien zit bij de groep nieuwe Nederlanders een mozaïek van mensen met een koloniale achtergrond, vluchtelingen en groepen over wie bijna nooit wordt gesproken, zoals Chinezen (Ghorashi 2006). Deze laatste groepen brengen andere levensbeschouwelijke overtuigingen, visies met zich mee. Ten slotte is religie niet alleen een aangelegenheid van migrantengroepen, maar zijn er in Nederland al eeuwenlang verschillende levensbeschouwelijke tradities aanwezig. Wanneer we het dus hebben over levensbeschouwelijke thema's moet dit breed worden benaderd.

Door deze aanwezige diversiteit aan culturen groeit de behoefte aan cultuursensitieve maatregelen en culturele erkenning op diverse maatschappelijke fronten (Ghorashi, 2006). Tegelijkertijd ontstaat er steeds meer weerstand tegen culturalisering, de tendens waarin het cultuurverschil tussen verschillende groepen als verklaring wordt gebruikt voor maatschappelijke problemen. Dit leidt ertoe dat de grenzen tussen culturen in stand gehouden worden in plaats van een verbinding tussen deze culturen te bewerkstelligen. Door het erkennen van deze culturele diversiteit kunnen we proberen inclusiviteit te bereiken. Hiervoor moet men culturele gevoeligheid ontwikkelen en culturele grenzen overstijgen (Ghorashi, 2006).

De negatieve aandacht rondom religie, en met name voor de islam, heeft als gevolg gehad dat de politiek haar prioriteiten verschoof van inclusiviteit naar Nederlandse identiteit. Het is belangrijk dat we een samenleving creëren waar in de hulpverlening



goede zorg en aandacht kan worden besteed aan alle Nederlandse jongeren, ongeacht hun religie/levensbeschouwing. Om die reden zetten wij het concept inclusiviteit hier nog kort uiteen. Onder inclusiviteit verstaan wij dat '[...] organisaties zich ten doel stellen toegankelijk te zijn voor etnisch-culturele minderheden, jongeren, de LHBTI-gemeenschap, mensen met een fysieke of mentale beperking, et cetera. Inclusiviteit is de meest recente in een reeks van termen die verwijzen naar beleid dat ernaar streeft het culturele veld te transformeren van monocultureel naar pluriform' (Delyahe, 2018).

Voor sociaal professionals onderscheiden we acht diversiteitfactoren⁴, waarmee professionals rekening dienen te houden tijdens de begeleiding van de cliënt. Eén van de diversiteitsfactoren is religie en levensbeschouwing. Dit houdt in dat hulpverleners de nodige aandacht dienen te hebben voor deze factoren willen ze tot 'adequaat' en 'effectief' levensbeschouwelijk sensitief handelen komen. Dit onderzoek verkent welke specifieke competenties (kennis, vaardigheden en houding) nodig zijn in de (jeugd-)hulpverlening om inclusief werk te kunnen leveren, waarbij ook rekening wordt gehouden met religie en levensbeschouwing.

Om alle bovenstaande redenen zullen we tijdens dit onderzoek constant kritisch blijven kijken naar welke onderwerpen en vragen écht gerelateerd zijn aan religie of cultuur waarin hulpverleners moeilijkheden ervaren tijdens de begeleiding van hun cliënt.

⁴ In de online module intercultureel vakmanschap onderscheiden we volgende diversiteitsfactoren: (1) sekse en gender, (2) seksuele oriëntatie, (3) beperking, (4) sociaal-economische situatie (armoede), (5) etniciteit, (6) levensfase, (7) (arbeids)participatie.



Bijlage 4

DE VERSCHILLENDE SITUATIES WAARBIJ LEVENSBESCHOUWELIJK SENSITIEF WERKEN RELEVANT IS

In deze bijlage bespreken we de situaties in detail die professionals tegenkwamen in hun contact met jongeren of ouders, vanuit de eerste deelvraag:

In welke situaties is levensbeschouwelijk sensitief werken relevant binnen de hulpverlening?

Religie is aanwezig in de hulpvraag

Een deel van de hulpvragen die vanuit de jongeren komt, heeft direct te maken met hun religieuze identiteitsontwikkeling. Alle jongeren zitten tijdens de adolescentiefase met levensvragen (Eriksson, 1968). Binnen de groep jongeren kunnen de vragen wel verschillend zijn. Zo is er een groep jongeren die zoekend is en zich afvraagt of religie überhaupt bij hun identiteit hoort. Deze soort hulpvraag komt vaak voor bij jongeren waarvan de ouders minder of geen belang hechten aan religie. Ouders laten het dan aan hun kind over om hun eigen religieuze identiteit te ontdekken.

'Onder deze jongeren is religie soms ook een taboe, omdat het 'niet cool' is', aldus een hulpverlener. 'Toch zien ze de aanwezigheid van religieuze identiteit bij hun leeftijdsgenoten en beginnen zich daardoor bezig te houden met hun eigen religieuze identiteit.'

Voor deze jongeren gaat het om de vraag of zij voor religie kiezen of niet, en zo ja, voor welke religie. In deze situatie verwachten en willen de jongeren ondersteuning van de professional om deze vragen samen uit te zoeken.

Voor een ander deel van de jongeren is religie heel belangrijk en hoort het bij hun identiteit. Bij veel van deze jongeren is hun religie zichtbaar: 'Het beïnvloedt dan ook hun uiterlijk, gewoonten, gedrag en levenswijze', aldus een expert. Deze jongeren komen met hulpvragen die te maken hebben met keuzes rondom de intensiteit en de manieren van praktiseren van hun geloof. Hier geeft een hulpverlener het volgende voorbeeld:

'Als je moeder een hoofddoek draagt dan ga je jezelf afvragen, hoe sta ik hierin? Of enkele moslimjongeren zeggen: Ik ga nu niet naar de moskee, maar later wel. Of ik draag nu geen hoofddoek, maar later wel. Dus het is afhankelijk van naar wie ze kijken en waar ze naar toe willen gaan met hun identiteit.' (respondent 13, christelijke levensbeschouwing)

Vaak komen hulpvragen rondom de religieuze identiteit naar voren wanneer jongeren ook met andere aspecten van hun identiteitsontwikkeling bezig zijn. Hulpverleners geven aan dat jongeren met een migratieachtergrond worstelen met de vraag hoe religie past in hun identiteit als geheel of hoe religie zich verhoudt tot hun migratieachtergrond:

'Ik heb het gevoel dat de jongeren van nu al heel snel op de feiten worden gewezen van 'je bent anders'. Waardoor ze heel jong hun identiteit gaan zoeken. En ja, dan merk je wel dat ze daar best wel op jonge leeftijd mee beginnen te worstelen, wat ben ik nou dan.' (respondent 6, islamitische levensbeschouwing)



Zo kunnen vragen rond de religieuze identiteitsontwikkeling ook raken aan vragen rond een etnische identiteit:

'Hoe hoor ik me te gedragen? Als Marokkaan, als Nederlander? De grondwet zegt daar niks over. Dan geeft religie daar een houvast in.' (respondent USBO-rapportage)

Bij deze groep jongeren kan religie als een bron van innerlijke kracht, trots en zelfvertrouwen functioneren. Het raakt voor sommigen aan het gevoel ergens bij te horen, waardoor ze solidariteit en verbondenheid met hun religieuze gemeenschap ervaren.

Hulpverleners geven aan met hulpvragen geconfronteerd te worden waarbij ouders een rol spelen. Deze hulpvragen hebben betrekking op de verwachtingen van ouders over de jongeren, hun religieuze identiteit en het praktiseren van het geloof en wat vaak botst met de voorkeur van de jongeren. Ouders maken zich vaak zorgen over de religieuze identiteitsontwikkeling van hun kind:

'De meeste negatieve invloeden of informatie over religie die jongeren krijgen, wordt eigenlijk van sociale media of internet gehaald. En, soms komt het echt, leidt het tot conflict in huis, omdat ouders een bepaalde visie, manier van kijken en uitvoering van religie hebben bijvoorbeeld, en dan komen jongeren met nieuwe dingen vanuit sociale media, vanuit internet, die anders zijn. En dan zijn de ouders machteloos, dan weten ze niet hoe ze daarmee om kunnen gaan.' (respondent 5, islamitische levensbeschouwing, expert)

Het is belangrijk om te beseffen dat mensen bij wie levensbeschouwing en religie een rol, plaats en betekenis krijgt in hun leven niet overal terecht kunnen, bijvoorbeeld omdat er geen oog is voor de religieuze kaders die ouders hanteren, in de Nederlandse context, en omdat kennis om van daaruit te ondersteunen er niet of nauwelijks is. Hierdoor vragen ouders minder snel hulp als het nodig is, of laten ze niet het achterste van hun tong zien bij geplande contacten met professionals. Daarnaast stelt men vast dat er een kloof kan ontstaan tussen cliënt en dienstverlening wanneer er een gebrek is aan cultuursensitiviteit, aandacht voor levensbeschouwelijke en/of morele

opvoeding(-svragen) of die niet rijmen met de 'eigen' referentiekaders van de hulpverlener, of breder gesteld met de in Nederland dominante waarden en normen (Hamdi, Day, Jansma, Pels & Distelbrink, 2019). Dit kan ertoe leiden dat ouders vanzelfsprekend de hulpverleners niet benaderen, terwijl zij behoefte hebben aan ondersteuning.

Ook komt het voor dat ouders hun visie rondom religieuze praktijken aan hun kind willen opleggen. Een vaak genoemd voorbeeld is het kerk- of moskeebezoek:

'Er zijn jongeren die naar de kerk móeten en dit niet bespreekbaar durven te maken met hun ouders. Ik begeleid nu een jongen die van huis weggelopen is. Zijn ouders zijn gescheiden, beide van de alfakerk. Die vader vindt het echt een voorwaarde dat hij meegaat naar de zondagse dienst. Dat is voor die jongen wel erg lastig, want die wil echt niet naar de kerk. Die jongen is dus ook nog niet thuis.' (respondent 9, christelijke levensbeschouwing)

Samenvattend kan religie op verschillende manieren expliciet naar voren komen in een hulpvraag. **Centraal in deze hulpvragen** staat de identiteitsontwikkeling van een jongere, hoe zij het geloof vormgeven of praktiseren en dus de vraag: **'hoe sta ik hierin?'**

Religie is niet geformuleerd in de hulpvraag, maar speelt een rol

Een tweede type hulpvraag is wanneer religieuze normen, waarden en praktijken botsen met het alledaagse leven van de jongere op school of in relaties met vrienden. In dit geval is de hulpvraag veelal geformuleerd met betrekking tot andere thema's, zoals school of vriendschapsrelaties. Maar de vraag achter de 'eerste' expliciete hulpvraag heeft betrekking op religieuze normen, waarden en praktijken.

'Je kan religie makkelijk missen als hulpverlener. Religie kan diepgeworteld zijn bij de jongeren, als je het raakt dan zie je pas dat het leeft.' (respondent 16, islamitische levensbeschouwing, expert)



Deze expert geeft aan dat het voorkomt dat religie als een 'verborgen vuurtje' aanwezig is in het leven van een jongere. In dit geval is het niet zichtbaar dat de jongere waarde hecht aan religie, waardoor de behoefte aan ondersteuning bij de religieuze identiteitsontwikkeling makkelijk over het hoofd kan worden gezien door de hulpverlener.

Deze onderliggende rol, plaats en betekenis van religie speelt ook regelmatig wanneer er sprake is van een hulpvraag met betrekking tot normen, waarden en de daarbij behorende gewoonten in het alledaagse leven van de jongeren - op school of in hun relatie met leeftijdsgenoten. Vaak speelt de invloed van ouders hierbij ook een rol. In het volgende voorbeeld gaat het om de rol van alcohol in de moslimgemeenschap en het dilemma waar ouders mee kunnen worstelen:

'Een voorbeeld kan zijn dat je een examengala hebt. Waar bijvoorbeeld ook alcohol wordt gedronken, en dat is bij ons dus niet toegestaan. Het zijn dan ook nog pubers, die zitten al in een fase van wat wel, wat niet. Dat de ouders dan best wel tegen dingen kunnen aanlopen van 'moet ik ze wel laten gaan of niet? Misschien wel laten gaan en heel duidelijk maken van alcohol niet. Of moet ik hun helemaal weghouden'. En dat zijn dingen waar ouders dan mee zitten. 'Hoe kun je op een goede manier bepaalde normen en waarden vasthouden in het dagelijks leven?' Dat kunnen best wel struggles zijn soms, want je wilt toch het beste voor je kind, je wilt ze niet uitsluiten. Maar je wilt het ook niet stimuleren bijvoorbeeld wanneer bepaalde dingen bij ons niet horen.' (respondent 6, islamitische levensbeschouwing)

In het volgende voorbeeld speelt religie helemaal niet bij de hulpvraag, maar blijkt het toch relevant te zijn voor het oplossen daarvan. De hulpverlener zet hier religie in als interventie bij het helpen van een jongere:

'Ik heb een gezin ondersteund met een kind van 13 jaar. Last van probleemgedrag thuis en op school, en later ook op straat. Begon met vernieling, gooien van stenen van flat enzovoort, hij werd ook vaak aangehouden door de politie. Jeugdzorg was ingeschakeld, gezinsvoogd, maatschappelijk medewerker op school, een heel apparaat van professionals die met deze jongen iets doen. Ik ben benaderd door zijn

ouders, omdat ze me goed kennen en omdat ze radeloos zijn. Ze hebben geen controle meer over hem, de schulden stapelen zich enorm op door allerlei boetes, hij is agressief thuis tot het vernielen van tv, deuren. De ouders hebben mij verteld dat ze geen vertrouwen meer hebben in alle professionals die betrokken zijn, omdat de aanpak niet werkt bij hun kind. De moeder zei letterlijk 'we zijn ons kind kwijt, kan je misschien met hem praten'. Zo is het contact en het vertrouwen ontstaan. Ik heb religie flink ingezet om zijn positieve verandering op gang te brengen. Er is veel gebeurd. Eindresultaat: de jongen loopt nu bij mij maatschappelijke stage, omdat hij heel graag andere jongeren wil helpen. Hij gaat weer naar school, heeft een bijbaan en voetbalt bij een sportvereniging. En de relatie met zijn ouders is goed geworden.' (respondent 14, expert, islamitische levensbeschouwing).

In dit voorbeeld zien we dat religie geen rol speelde in de problematiek, maar wel een oplossing kon bieden voor de hulpvraag.

In deze paragraaf hebben we gezien dat religie dus niet altijd aanwezig hoeft te zijn in de hulpvraag, maar wel een plaats kan krijgen in de begeleiding. Het kan betekenis geven aan de cliënt, waardoor het gewenste gedrag wordt gestimuleerd, gemotiveerd bij de cliënt. Zo komt het voor dat jongeren en ouders willen weten hoe zij bepaalde beslissingen moeten nemen in hun alledaagse leven en dat pas na het onderzoeken van de hulpvraag blijkt dat religie daarbij een rol speelt. Op basis van ons onderzoek kwam dus naar voren dat religie geen rol speelt in de problematiek, maar wel ingezet kan worden als oplossing.

Religie speelt geen rol in de hulpvraag

Een derde type hulpvraag die we hebben waargenomen, is wanneer er of door de professional of door de cliënt verondersteld wordt dat religie een rol speelt in de hulpvraag, maar dit onjuist wordt verondersteld.

In eerste instantie kan de hulpverlener denken dat religie een rol speelt in de problematiek, terwijl dan tijdens de begeleiding en het werken naar een oplossing voor de cliënt, de kern van de hulpvraag iets anders blijkt te zijn. Eén van de mogelijke redenen hiervoor is, zoals verschillende respondenten aangeven, dat religie en cultuur 'best dicht bij elkaar



liggen' en 'verweven zijn'.⁵ Bij deze hulpvragen worden vaak culturele normen en waarden vanuit de gemeenschap met voorschriften vanuit de religie verward. Dit blijkt uit het volgende citaat bij het thema partnerkeuze:

'Het gaat vaak ook niet over de echte Bijbelkennis, maar meer over de gedragsregels (...). Kijk, dat zo'n koptische jongen niet thuis mag komen met een niet-koptisch meisje, dat staat niet in de Bijbel. Maar dat is wel een gedragsregel.' (respondent 9, christelijke levensbeschouwing)

Een ander voorbeeld dat genoemd wordt, is wanneer seksualiteit voorkomt in de hulpvraag:

'Seksualiteit is een taboe. Als we het gaan hebben over religie en cultuur, dit is een cultuurdingetje, want als je gaat kijken naar de islam wordt er gezegd: er is geen schaamte in het geloof.' (respondent 6, islamitische levensbeschouwing)

Soms komt de cliënt zelf met een hulpvraag die volgens hem met religie te maken heeft. Achteraf kan blijken dat deze hulpvraag eerder met normen en waarden van de cultuur of familie te maken heeft, waardoor religie uiteindelijk toch geen rol blijkt te spelen. Zo vertelde een van de hulpverleners tijdens de discussie in de focusgroep dat een islamitische jongere zich meldde, omdat hij bezeten werd door djinns:

'Dat noemen we psychoses. Ik word geroepen om mee te kijken, ik heb hem gesproken. Toch wordt bezetenheid door djinns door sommigen als religieus aspect gezien. Dat je kennis van religie nodig hebt om hier doorheen te prikken. Wij hebben een imam ingeschakeld en ook een psychiater. Hij had ook medicijnen genomen. Eerst had de cliënt een vertrouwensband met de imam ontwikkeld en daardoor heeft hij meegewerkt met de psychiater.' (respondent 19, focusgroep)

In dit geval kwam de cliënt met een vraag die volgens hem direct te maken had met religie, maar in het

behandelen van de casus is de hulpverlener erachter gekomen dat deze hulpvraag met de geestelijke gezondheid van de cliënt te maken heeft. In dit voorbeeld zien we een samenwerking van religieuze autoriteitsfiguren en zorgprofessionals.

Een andere situatie die zich voor kan doen, is wanneer uiterlijk, gewoonten of de afkomst van een jongere suggereren dat iemand religieus is, waardoor de hulpverlener automatisch aanneemt dat de hulpvraag met het geloof te maken heeft. Dit hoeft echter niet het geval te zijn. In het volgende citaat komt naar voren hoe aannames over religie het omgaan met de hulpvraag kunnen beïnvloeden.

'Samen met een collega gingen we op huisbezoek bij een vluchtelingengezin. Toen de deur openging was ons snel duidelijk dat we met een zwaar orthodox islamitisch gezin te maken hebben. Ik groet de man door een hand te geven en voor de dame maakte ik een lichte buiging. Zij reageerde met dezelfde buiging met haar hand op haar hart, heel vriendelijk. Mijn collega achter me bood een hand aan de vrouw aan en ze maakt dezelfde buiging en liet zien dat ze geen hand geeft. Tijdens het gesprek gaf de man aan dat de vrouw graag Nederlandse lessen willen volgen, en dat ze graag later wil studeren en werken. Mijn collega wilde per se met de vrouw spreken en haar wensen horen, zij keek haar man elke keer aan, met een blik van wil jij reageren. Mijn collega begon over het hand geven, hoe belangrijk het is om een hand te geven om aan werk te komen, en dat zij hierover moet nadenken ... Kort samengevat, mijn collega ging onbewust uit van de stereotype onderdrukking van de vrouw, daarom spreekt haar man in haar plaats. Met geen hand geven, kom je nergens. Op de terugweg hadden wij het hierover. Ik had een andere visie: de vrouw spreekt geen woord Nederlands en daarom spreekt haar man in haar plaats. Haar doel nu is de taal leren, we moeten daarop focussen. Haar behoefte nu staat centraal. In dat proces van taal leren kan veel gebeuren. Dus, religie wordt snel gezien als een probleem.' (respondent 15, atheïstische levensbeschouwing, expert)

⁵ In hoofdstuk 5 over de dilemma's van professionals gaan we hier verder op in.



Samenvattend speelt in dit type hulpvraag religie vrijwel geen rol, ondanks dat het in eerste instantie het geval lijkt te zijn. In deze situatie kan ofwel door de professional ofwel door de cliënt de aard van de hulpvraag verkeerd worden ingeschat.

Geen hulpvraag, maar wel mogelijke behoefte aan ondersteuning

Er zijn situaties wanneer er behoefte is aan ondersteuning bij de religieuze identiteitsontwikkeling of het praktiseren van het geloof van een cliënt, zonder dat zij hierover een duidelijke hulpvraag formuleren. In deze situaties is het aan de hulpverlener om dit te signaleren bij een cliënt en hierop in te spelen. Een respondent zegt hierover dat de uitdaging hierbij is dat religie makkelijk te missen is als hulpverlener, omdat het vaak diepgeworteld zit. De signalering van deze behoefte gebeurt dus niet altijd.

Een andere reden voor het niet signaleren van de behoefte van een cliënt komt door de focus op vraaggericht werken in de hulpverlening, waardoor blinde vlekken - zoals hulpvragen die niet worden uitgesproken door de cliënt - kunnen ontstaan rondom de behoefte aan ondersteuning bij religie:

‘Wat ik heel erg jammer vind, is dat wij in een land zijn waar je pas als je een vraag hebt, ik je dan pas kan helpen. De vraag-aanbod kwestie. Want juist veel mensen hebben geen vraag of weten deze vragen niet te formuleren ... Dus ja, als ik jou pas kan helpen als jij een gerichte vraag hebt, dan komen we niet samen waar we willen komen. Dat is echt waar veel gezinnen tegenaan lopen. Dus die houding van eh, vraaggericht werken ... die moet weg.’ (respondent 2, islamitische levensbeschouwing)

Een andere situatie komt voor wanneer religie en cultuur dicht bij elkaar liggen. Bepaalde thema's kunnen als taboe worden behandeld door de religieuze gemeenschap, door de ouders of door de jongeren zelf. Dit taboe leidt ertoe dat cliënten zelf niet ingaan op deze thema's. Meerdere hulpverleners hebben aangegeven dat zij preventief of proactief deze thema's aankaarten. Een voorbeeld van een thema waar een taboe op rust is drugsgebruik:

‘Bijvoorbeeld drugs is een enorm taboe onder de moskeeën, onder de kerken, terwijl jongeren op hun 11e, 12e al met lachgas experimenteren. En, voor de ouders is het een blinde vlek, ‘Nee, ze doen dat niet’. Dit onderwerp wordt niet besproken in de kerk dus. Dat doe ik wel. Het bespreekbaar maken met de jongere, dat is waar de jongerenwerkers in kunnen springen. Om die reis samen te maken.’ (respondent 13, christelijke levensbeschouwing)

Ook seksualiteit is een taboe in sommige gemeenschappen. Meerdere respondenten geven aan dat ondanks dat seksualiteit bij de gezonde ontwikkeling van jongeren hoort, dit toch vaak onbespreekbaar blijft vanwege de aanname dat het vanuit de religie niet mag. In het volgende geval had een hulpverlener seksuele voorlichting tijdens een activiteit georganiseerd.

‘Het is zo ongelooflijk erg hoe weinig deze meiden meekrijgen van hun eigen lichaam en seksualiteit. Daarbij voelde ik wel echt de drang om die meiden te helpen en te informeren. Ik legde dan wat boekjes op tafel en daar konden ze dan vragen over stellen. Voor meisjes is dat vaak super persoonlijk en heel ongemakkelijk met jongens erbij, dus ik heb toen voorgesteld om hier een keer een middag met alleen de meiden over te praten. En dan is het ook belangrijk om te zien wie daar wel en geen behoefte aan hebben.’ (respondent 9, christelijke levensbeschouwing)

Ten slotte kan er sprake zijn van behoefte aan ondersteuning bij jongeren onderling die elkaar in groepsverband ontmoeten. Professionals die met groepen jongeren werken, gaven voorbeelden waarbij religie een thema is tussen de jongeren onderling:

‘Het gebeurt ook regelmatig in de huiswerkklass, dat jongeren onderling met elkaar in gesprek gaan over hun verschillende geloven. En dan vragen ze, als ze er op een gegeven moment niet uitkomen, dan vragen ze aan ons van hoe zit dat dan? Weet je wel. En dat is wel gewoon leuk. We vinden het wel belangrijk dat wij niet te veel onze mening ventileren. Maar, we staan er wel voor open dat als ze vragen hebben, dan



geven we zo eerlijk mogelijk antwoord, zoals wij erover denken of erin staan.' (respondent 8, christelijke levensbeschouwing)

In deze situatie kan het gebeuren dat er een conflict ontstaat tussen jongeren met diverse levensbeschouwingen. Voor deze jongeren is het een uitdaging om met hun onderlinge levensbeschouwelijke diversiteit om te gaan:

'Ik heb ook een diverse groep jongeren met diverse religies en anderen die niet geloven. Degenen die geloven en praktiseren worden telkens gepest, als ze bijvoorbeeld gaan bidden of wanneer ze aan het vasten zijn. De niet-gelovigen of minder gelovigen maken veel grapjes die de gelovige jongeren niet tolereren en dat geeft spanningen en soms flinke ruzies. Je ziet bij deze jongeren dat ze vaardigheden missen om met elkaar in gesprek te gaan. Het lijkt of men elkaar onderuithaalt en geen ruimte aan elkaar geeft.'(respondent 15, atheïstische levensbeschouwing, expert)

Dit voorbeeld laat zien dat er sprake kan zijn van een gebrek aan levensbeschouwelijke competenties bij de cliënten zelf. Verschillende hulpverleners gaven aan dat het de jongeren soms ontbreekt aan een open houding richting de ander, communicatieve vaardigheden om constructief in dialoog te gaan over bestaande verschillen of aan juiste kennis over de eigen religie en de levensbeschouwing van de ander. De hulpverlener is in staat om de jongeren vaardig te maken in het (h)erkennen van conflictsituaties, in wat conflict met hen doet (emoties), op welke manier ze hierop kunnen reageren zonder dat het escaleert. Hiermee spelen ze op een positieve manier en zo escaleert het conflict niet.



In deze bijlage leggen we de resultaten voor die aan het beantwoorden van de volgende deelvraag ten grondslag liggen:

Met welke dilemma's worden hulpverleners geconfronteerd in situaties en bij hulpvragen waarbij levensbeschouwing een rol speelt? En op welke manier uiten deze dilemma's zich?

Het kan soms gebeuren dat meerdere dilemma's voorkomen in één enkele casus.

Verwevenheid van religie en cultuur

Professionals vertelden hoe ze in hun werk met cliënten tegen het dilemma aanlopen of er in de hulpvraag sprake is van religie of cultuur.

'Religie en cultuur, voornamelijk bij de Marokkaanse gemeenschap, staat heel dicht bij elkaar en dan is het altijd maar de vraag komt het voort vanuit de religie of komt het voort vanuit de cultuur en waar moet je op inspelen.' (respondent 11, islamitische levensbeschouwing, USBO-rapportage)

Tijdens een gesprek met een focusgroep werd er een casus besproken waarbij een jong islamitisch paar wilde scheiden. De echtgenoten hadden een verschillende interpretatie van echtscheiding en botsten hierover met elkaar. Tijdens de begeleiding kwam de professional erachter dat de beide echtgenoten de verwachtingspatronen van thuis hadden meegekregen, waardoor er sprake was

van verschillende opvattingen. Er is uiteindelijk ook een imam ingeschakeld voor het echtpaar. Samen zijn ze erachter gekomen dat het probleem met scheiden voortkwam uit de verschillende culturele opvattingen van beide families. Bij deze casus zien we dat onwetendheid en gebrek aan kennis van de cliënt over de verwevenheid tussen cultuur en religie tot verwarring kan leiden bij het formuleren van de hulpvraag. Ook blijkt uit deze casus dat iedereen eigen opvattingen heeft over wat religie en wat cultuur is, juist omdat deze verweven zijn. Door dit uit te spreken, is de aansluiting gemaakt met de cliënt.

Het aankaarten van de verwevenheid tussen religie en cultuur is een voorwaarde om de hulpvraag goed te kunnen begrijpen en afbakenen en zodoende passende hulp te bieden. Soms is het heel eenduidig dat religie en cultuur uit elkaar te halen zijn tijdens de begeleiding, wat verheldering kan geven voor de professional en de cliënt. Maar met de complexe relatie tussen cultuur en religie moet rekening gehouden worden. Een risico bij het strikt afbakenen van religie en cultuur is dat hulpverleners de hulpvraag vanuit hun eigen referentiekader invullen en interpreteren, in plaats van de cliënt te stimuleren om zelf na te denken of religie of cultuur een rol speelt bij de hulpvraag, aldus een expert:

'Ik hoor het ook van anderen, die gewoon Nederlandse maatschappelijk werkers zijn, ze zeggen dan: we begrijpen er gewoon helemaal niks van. Ze willen heel graag helpen, maar doen dit vanuit hun eigen referentiekader en dan kunnen sommige dingen best lastig zijn. Ook al legt de cliënt het uit, dan denkt de



hulpverlener van: ja, waarom dan?' (respondent 6, islamitische levensbeschouwing)

Vaak is het dus niet zinvol om te zoeken naar wat religie is en wat cultuur is, omdat het antwoord op deze vragen niet altijd consistent is. Het kan zijn dat zowel elke hulpverlener als elke cliënt eigen opvattingen heeft omtrent deze vragen en de antwoorden erop, wat tot een dilemma en een vastzittend begeleidingstraject kan leiden. In dit geval is de hulpverlener niet in staat om met de verschillen in referentiekaders op een bewuste manier om te gaan en een open dialoog te faciliteren waarin de cliënt gestimuleerd wordt om zelf de vragen te onderzoeken.

Balans en grenzen tussen professionele opdracht en eigen levensbeschouwing

Dit dilemma doet zich voor wanneer hulpverleners handelingsverlegenheid ervaren omdat hun eigen levensbeschouwing voor hen een belangrijke rol speelt in hun eigen leven. Deze situatie kan verschillende effecten hebben in het aangaan van een hulpvraag en in het handelen tijdens een hulpvraag.

Sommige respondenten gaven aan dat religie een rol kan spelen bij het wel of niet accepteren van een cliënt of hulpvraag. Wanneer een professional niet ingaat op een hulpvraag wil dat niet altijd zeggen dat zij het niet willen, maar soms dat ze het niet durven of niet kunnen.

Niet willen

In situaties waarbij de verwachtingen van ouders of van de bredere gemeenschap betrokken zijn, kan handelingsverlegenheid bij de professionals zodanig een rol spelen dat zij de opdracht weigeren. Wij spraken een islamitische hulpverlener die soms dit soort opdrachten bewust weigert. Het komt voor dat ouders verwachten dat de professional vanuit de normen en waarden van de gemeenschap omgaat met de hulpvraag en niet vanuit de hulpverlenerspositie. Voor de islamitische hulpverlener die we spraken, is het gevolg hiervan dat zij het als lastig ervaart dat ze bijna altijd bij 'probleemgevallen' ingeschakeld wordt. Dit leidt ertoe dat ze soms casussen weigert.

Anderen vinden dat religie een privézaak is. Volgens hen is het niet de taak van de hulpverlener om hierover in gesprek te gaan:

'Als jongeren vaak echt refereren naar religie of handelen, ik handel zo omdat dat moet van mijn geloof, omdat het niet mag van mijn geloof ... Dan hebben sommige hulpverleners daar moeite mee. Nou, hoezo geloof? Geloof is voor jezelf, begrijp je? En de samenleving functioneert anders. Maar voor jongeren is geloof een onderdeel van mij, die neem ik mee ook in de samenleving en in de maatschappij en zo handel ik ook. Waar ligt de middenweg? De kwetsbaarheid ligt eigenlijk van, hoe kan ik moslimjongeren of een gelovige jongere begeleiden? Zodat je echt een gematigde weg kan vinden ... Zodat je echt met iedereen kan omgaan en wordt geaccepteerd ...' (respondent 5, islamitische levensbeschouwing, expert)

In het volgende voorbeeld werd een hulpverlener gevraagd zich aan te passen aan de gewoonten van de cliënten met het gevolg dat zij de opdracht weigerde:

'Een collega had een hulpvraag gekregen van een christelijk gezin. Dat gezin had zich wel gerealiseerd dat de meeste hulpverleners vrouwen waren, dus daar waren ze wel 'ok' mee. Maar ze wilden alleen een vrouwelijke hulpverlener die een rok droeg. En daar was mijn collega, die is nogal vrijgevochten, die had echt zoiets van 'graag of niet, stik er lekker in, dan krijg je geen hulp, dag, ik ga geen rok aantrekken'. Snap ik. En, aan de andere kant dacht ik, ja, nou ja, ik draag wel eens een rok, ik draag ook wel eens een broek. Dan trek je een rok aan als je naar dat gezin gaat. Maar mijn collega die werd daar echt kwaad van. 'Wat is dat nou voor een achterhaalde eis.' Is het natuurlijk ook wel een beetje in deze tijd. Maar zij zag dat echt als onderdrukking.' (respondent 9, christelijke levensbeschouwing)

Dit citaat illustreert ook dat hulpverleners dilemma's op verschillende manieren kunnen benaderen. Voor de ene hulpverlener kan een situatie een dilemma inhouden, voor de andere niet.



Niet kunnen

Een expert gaf aan dat hulpverleners met een Nederlandse afkomst geneigd zijn om de vraag van de jongeren met een migratieachtergrond over het hoofd te zien. Veel professionals die aandacht aan religie besteden, hebben aangegeven dat veel van hun collega's zonder een religieus referentiekader religie zien als iets engs, een no-go of taboe-domein wat misschien te ingewikkeld is. Hierdoor staan deze hulpverleners vaak niet open voor de vragen van cliënten met een andere levensbeschouwing. Sommige vinden dat ze er niets over kunnen zeggen omdat ze zelf niet religieus zijn. Dan speelt er een bepaalde angst dat zij geen of niet genoeg kennis hebben. Het niet ingaan op een hulpvraag komt door een samenspel van gebrek aan kennis, gebrek aan begrip en, mede door de administratieve drukte in de hulpverlening, een gebrek aan tijd. Dit proces leidt ertoe dat cliënten zich niet geholpen of genegeerd voelen wanneer zij met een vraag komen:

'Een algemeen beeld van de jongeren is dat 'de meeste hulpverleners zullen mij niet begrijpen, want ze hebben te weinig tijd voor mij en ze zullen me toch niet begrijpen.' Eentje zei tegen mij: 'Denk je dat mijn docent mij gaat begrijpen als ik zeg dat en dat ... Hij gaat toch zeggen tegen mij, je bent in Nederland, je mag zelf kiezen, je mag zelf toch dingen doen wat je wil, hoezo kan je geen koffie drinken met je vriendin om acht uur, niks mis mee toch?' (respondent 5, islamitische levensbeschouwing, expert)

De balans en grenzen tussen de professionele opdracht en eigen levensbeschouwing van de hulpverlener kan mogelijk tot problemen leiden tijdens het behandelen van een hulpvraag. Voornamelijk wanneer de hulpverleners hun handelingsruimte niet goed kunnen inschatten en hierdoor hun levensbeschouwing met die van de cliënt botst, kan dit tot problemen leiden.

Soms wil een hulpverlener de eigen levensbeschouwelijke normen of waarden aan de cliënt opleggen. Zo gaf een christelijke hulpverlener het voorbeeld van een eveneens christelijke collega die binnen zijn werk vaak de behoeften van de cliënten opzij zette en in plaats daarvan 'als het ware met

evangeliseren bezig is'. Een van de experts geeft aan dat dit dilemma door verschillende levensbeschouwelijke situaties heen speelt:

'Ik denk dat ook hulpverleners met een religieuze achtergrond er heel veel moeite mee hebben. Ik kom bijvoorbeeld christelijke artsen tegen die moeite hebben met bepaalde zaken die moslims geloven. Maar, ik kom ook Marokkaanse hulpverleners tegen die moeite hebben met een bepaalde interpretatie van de islam. Klein voorbeeld, ik hoop dat het niet te ver voert. Maar ik heb heel uitgebreid onderzoek gedaan naar geloof en geest. En ik weet dat er onder Marokkaanse mensen heel veel discussie is over hoe ver je daarin kan gaan. En er zijn Marokkaanse hulpverleners die hebben een vrij orthodoxe visie in de islam, en die hebben zoiets van dat gedoe met al die geesten daar wil ik niks mee te maken hebben. Dat is cultuur. En dan gaan ze, als ze een Marokkaanse cliënt hebben, ook hun visie op de religie aan de cliënt opleggen en dan zeggen ze dat is allemaal achterlijk.' (respondent 12, expert)

Het gevolg hiervan kan zijn dat jongeren zich niet begrepen voelen tijdens de hulpverlening:

'Ik ga niet generaliseren, maar er zijn wel jongeren die zeggen van 'nee, je komt mij vertellen wat ik moet doen, maar niemand luistert naar mij.' (respondent 5, islamitische levensbeschouwing, expert)

Zo kan het niet signaleren van of het niet ingaan op een hulpvraag bij de jongeren leiden tot eenzaamheid, het gevoel niet te worden geaccepteerd en zelfs tot gezondheidsproblemen:

'Wat mij opvalt is dat jongeren hierdoor in eenzaamheid kunnen verkeren, niemand die ze begrijpt. Maar ook dat ze eenzaam zijn in problemen. Je kan het met niemand delen, het kan leiden tot depressie en onbereikbaar zijn voor iedereen.' (respondent 15, atheïstische levensbeschouwing, expert)

Een van de experts ziet het niet competent aangaan van religie-gerelateerde hulpvragen als een van de redenen van radicalisering onder jongeren:



'De meeste jongeren hebben echt identiteitsproblemen omdat, vind ik persoonlijk, ze niet geaccepteerd worden. Daar zoeken ze gewoon naar, waar ben ik, waar word ik geaccepteerd, waar word ik begrepen? En dan gaan ze echt op zichzelf of samen, of zonder toezicht, zeg ik altijd.' (respondent 5, islamitische levensbeschouwing, expert)

Balans en grenzen tussen het belang van de cliënten en wensen/verwachtingen van hun omgeving

Vrijwel alle hulpverleners benadrukken dat het belang van de cliënten centraal staat in de jeugdhulpverlening. Toch geeft de meerderheid van hen aan dat de verwachtingen van de ouders of de bredere gemeenschap van jongeren vaak invloed hebben op hoe zij professioneel handelen. Zelfs als ouders hun kinderen meer ruimte willen geven zijn er nog andere factoren in de directe omgeving die druk kunnen uitoefenen op de opvoeding.

'Er zijn ouders die wat meer vrijheid willen geven aan hun kinderen, maar een schoonmoeder om de hoek, of een tante of oom daar, die zegt 'nee, dat mag niet, als je dat doet, dan zet je onze familie voor schut en dat doen wij niet. Dan haal je onze familie naar beneden.' Ja, dan worden beslissingen van de ouders beïnvloed door mensen om hun heen.' (respondent 3, islamitische levensbeschouwing)

De verwachtingen van ouders of de bredere gemeenschap van een jongere kan zorgen voor dilemma's binnen de hulpverlening. Hulpverleners geven aan dat zij soms niet weten hoe zij om moeten gaan met de levensbeschouwelijke verwachtingen en eisen van ouders. Dit is handelingsverlegenheid die voortkomt uit de vragen: wie moet er tevredengesteld worden? In hoeverre zijn de ouders van de jongere ook de cliënt? Ouders willen vaak controle over het begeleidingstraject van hun kind en leggen deze eisen neer bij de hulpverlener:

'Wij weten niet zo goed hoe we hiermee om moeten gaan. En dan zat ik dus inderdaad in dat gesprek als een bruggenbouwer, mezelf in te zetten om vader een beetje tegemoet te komen

en mijn collega's, zodat we dus een middenweg gaan vinden daarin. Om het kind toch ook weer tegemoet te komen vooral. Mijn doel was dat het kind niet daaronder gaat lijden.' (respondent 2, islamitische levensbeschouwing)

Hulpverleners vinden het vooral belangrijk dat cliënten niet gebukt gaan onder de verwachtingen van hun ouders. Soms kunnen ze de situatie creatief oplossen, maar soms is dit niet mogelijk.

Het voeren van moeilijke gesprekken

Sommige hulpverleners ervaren handelingsverlegenheid rondom gesprekken waarin een taboethema zoals seksualiteit aangekaart moet worden en/of waarin ook de ouders deelnemen. Dit kan komen door hoe de hulpverlener zelf het onderwerp ervaart en ermee omgaat in het dagelijks leven. Ook als de cliënt moeite heeft erover te praten, is het lastig bespreekbaar te maken. Dit dilemma wordt het vaakst aangekaart bij casussen waarbij ook ouders een rol spelen. De hulpverleners geven aan niet te beschikken over de adequate en effectieve competenties (en tools, derden) om het gesprek te voeren en tot een oplossing te komen in de begeleiding van de cliënt.

'Wat ik begin te merken, is dat juist ook, hoe moet ik dat zeggen, bepaalde dingen die bij ons in de gemeenschap spelen, dat dat soms ook wel lastig is. Als je het bijvoorbeeld hebt over bepaalde taboes bespreken, dat speelt dan bij mij natuurlijk ook. Dat ik denk van hoe moet je dat dan toch op de juiste manier bespreekbaar maken.' (respondent 6, islamitische levensbeschouwing)

Niet alleen professionals geven aan dit als lastig te ervaren, maar ook ouders weten soms niet hoe ze bepaalde thema's of vragen met hun kinderen moeten bespreken. De genoemde handelingsverlegenheid is dus niet beperkt tot professionals.

'Ik kan aangeven dat wij nu vinden dat het tijd is om daarover te praten, omdat onze kinderen aan het groeien zijn en hun lichamen ... hè, veranderen. En er wordt van ons als ouder gevraagd om daar ook mee om te gaan. Maar



eh, daar zijn we nog niet, ook vanuit het geloof niet, hoe ga je daarmee om? En dan zeg ik: echt heel belangrijke vraag en ik vind het ook heel goed dat die vraag gesteld wordt, maar ik ben niet degene die dat kan.' (respondent 2, islamitische levensbeschouwing).

Wanneer proactief handelen

Dit dilemma komt overeen met de laatste situatie beschreven in het vorige hoofdstuk. Ondanks dat er geen hulpvraag is, vermoedt de professional dat er wel behoefte is aan ondersteuning. Een beslissing nemen over wanneer het bieden van ondersteuning wenselijk is zonder dat er een expliciete hulpvraag is, kan als een dilemma worden ervaren.

'Je kan niet je ogen dichtdoen als je ziet dat er een bepaalde ontwikkeling binnen de doelgroep of onder kinderen groeit. Dan denk ik, er moet iets bedacht worden of aandacht besteed worden aan dit, begeleid jongeren in de behoeften die zij hebben. Je kan ze niet wegstoppen alsof er niks aan de hand is. Als een leerling een morgen met een boerka de klas binnenkomt, ja dan, dan vraag ik me af; hoe ga je daar als docent mee om? Vraag je, toon je interesse of denk je van oké dit is jouw religie, het interesseert mij niet ... Ik ben hier voor onderwijs ...' (respondent 5, islamitische levensbeschouwing, expert)



We hebben hulpverleners en experts gevraagd welke competenties volgens hen van belang zijn om met de eerdergenoemde situaties (zie bijlage 4), hulpvragen en dilemma's (zie bijlage 5) om te gaan. In deze bijlage bespreken we deze competenties in detail die ten grondslag liggen aan het antwoord op de volgende deelvraag:

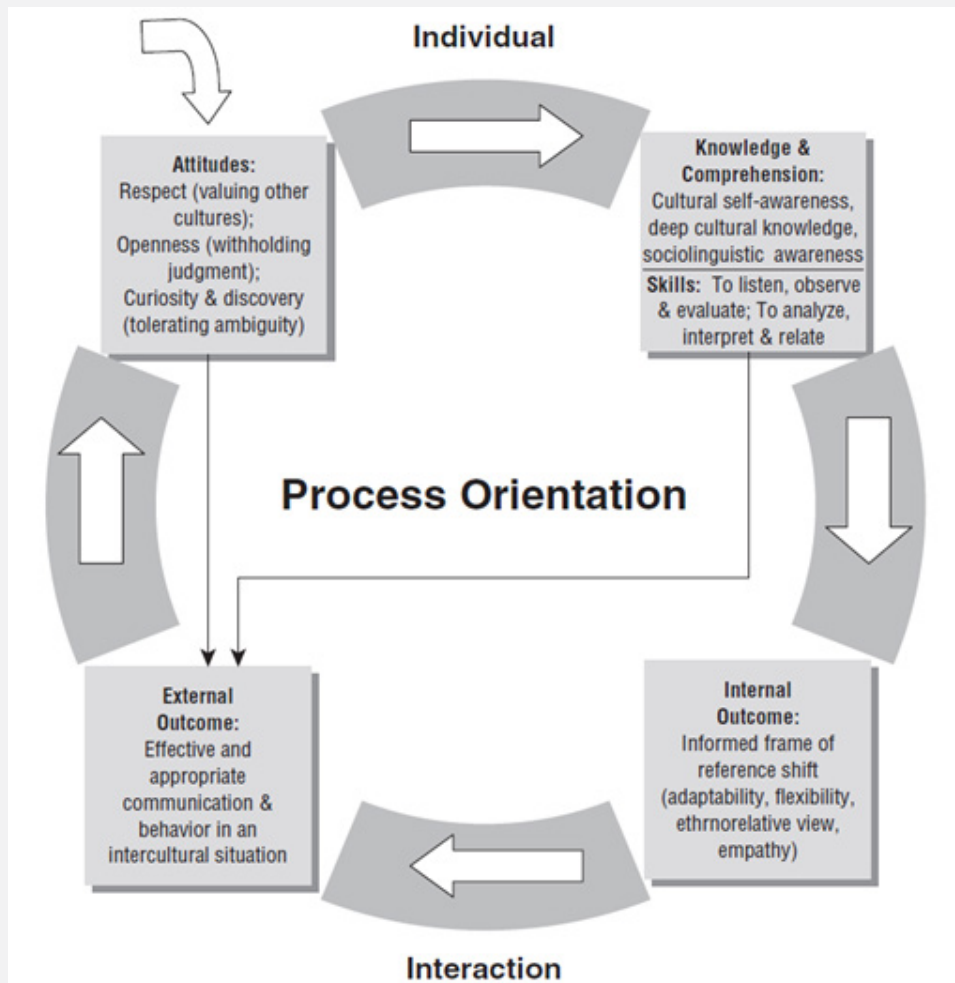
Welke competenties zijn volgens hulpverleners nodig om met situaties en hulpvragen waarbij levensbeschouwing een rol speelt op een adequate en effectieve manier om te kunnen gaan?

Hiervoor nemen we het procesmodel van Deardorff (2006) als analytisch kader. Vanuit dit model definiëren we levensbeschouwelijke competenties

als de set aan kennis, vaardigheden en houding die een hulpverlener als professional in staat stelt om de cliënt(en) op een adequate, effectieve, authentieke wijze te begeleiden wanneer levensbeschouwing op een expliciete of impliciete wijze een rol speelt in de professionele relatie tussen de (jeugd)hulpverlener en cliënt tijdens de begeleiding.

Om 'adequaat en effectief' te handelen worden de volgende voorwaarden genoemd: een specifieke houding, vaardigheden en kennis van de professional. Op basis van de bevindingen die in de gesprekken met experts en professionals naar voren kwamen, beschrijven we op welke manier en in welke vorm de drie voorwaarden voorkomen in het professioneel handelen van de hulpverleners. Hieronder beschrijven we de drie voorwaarden van het model (zie ook figuur 2).





Figuur 2: Het Proces van het Ontwikkelen van Levensbeschouwelijke Competenties (adaptatie van Deardorff 2006, p. 255-257)

Houding

In deze paragraaf gaan we in op de houding van professionals, zoals die wordt geschetst door de respondenten. Dit zijn houdingen die zij belangrijk vinden, die levensbeschouwelijk sensitief werken in de weg staan of beschrijvingen van hun eigen professionele houding. Deze koppelen we aan het competentiemodel van Deardorff (2006) en aan de dilemma's, beschreven in hoofdstuk 5.

Uit de interviews komt naar voren dat 'het hebben of het kunnen tonen van begrip' een kerncompetentie is om levensbeschouwelijk sensitief te werken. Dit wordt door de respondenten zelf omschreven als 'iets wat een professional wel of niet in zich heeft'. Uit de interviews komt naar voren dat professionals vinden dat openheid vooral bij hulpverleners met een migratieachtergrond naar voren komt, terwijl dat bij hulpverleners met een Nederlandse achtergrond

ontbreekt. Respondenten omschreven 'begrip' als de innerlijke houding van een hulpverlener, waarbij ze 'openstaan voor iedereen en alles'. 'Openheid en begrip' wordt in verband gebracht met het 'inlevingsvermogen en relativiseringsvermogen' van de professional. Ten slotte werd het 'opzij kunnen leggen van de eigen referentiekaders' als een voorwaarde genoemd voor het 'hebben van begrip en een open houding'.

'Openheid, empathie, je kunnen inleven. Dus stel dat jij niet in een God gelooft, maar toch de empathie hebt en kunt begrijpen dat iemand anders dat wel kan geloven.' (respondent 6, islamitische levensbeschouwing)

'Begrip', zoals hierboven beschreven, verwijst in het competentiemodel naar de houdingen die bijdragen aan het ontwikkelen van levensbeschouwelijke competenties (Deardorff 2009, zie model pag 39,



Internal outcome). De respondenten geven aan dat de voorwaarde voor een open houding is dat de hulpverlener in staat is om zijn eigen referentiekader opzij te zetten. Binnen het model van Dearforff wordt dit gezien als een gevolg van de open houding. Dit wordt een etnorelatieve mindset genoemd: het kunnen relateren aan de ander, het vermogen om de eigen waarheid, waarden en normen te kunnen zien als een van de vele waarheden (Deardorff 2009). De etnorelatieve mindset zorgt ervoor dat hulpverleners zich kunnen inleven in de situatie van een ander en empathie kunnen tonen. Een van de respondenten definieert 'begrip en openheid' in het kader van het etnorelatieve perspectief als volgt:

'Zonder partij te kiezen het gesprek op gang brengen. Zonder dat je wilt dat de mening van de ander verandert. Zodat er dialoog mag ontstaan. Ik ben anders, en ik mag er zijn. Dat er ruimte voor is.' (respondent 13, christelijke levensbeschouwing)

Enkele hulpverleners noemen, net als het competentiemodel, 'nieuwsgierigheid en interesse' als voorwaarden voor adequaat en effectief levensbeschouwelijk werken. In het volgende citaat komt naar voren dat een houding waar 'openheid en nieuwsgierigheid' centraal staan, essentieel zijn en samengaan:

'Ik denk dat het veel meer gaat over de eigenschap: ben ik bereid om me open te stellen en oprechte interesse te hebben in waar een ander in gelooft. Los van het feit waar ik zelf in geloof, los van het feit welk oordeel ik daarover heb. Om dat helemaal even los te laten en oprechte interesse te hebben in de persoon. Dus ik denk dat het veel meer gaat over oprechte interesse in de ander, dat dat de enige key is die nodig is om als professional er goed mee om te gaan. De rest is irrelevant.' (respondent 7, christelijke levensbeschouwing)

Ook benoemden enkele respondenten het belang van eerlijkheid en transparantie. Dit is volgens hen belangrijk om een vertrouwensband op te kunnen bouwen met de jongere.

'Als ze vragen hebben dan willen we hen wel zo eerlijk mogelijk antwoorden. Maar het is niet de

bedoeling om onze geloofsovertuiging te delen met de jongeren. Maar we staan er wel voor open dat als ze vragen hebben, dan geven we zo eerlijk mogelijk antwoord, zoals wij erover denken of erin staan.' (respondent 8, christelijke levensbeschouwing)

Respondenten onderschrijven dat het tonen van begrip en een open houding tot verschillende resultaten oftewel external outcomes kunnen leiden. Die open houding en begrip helpen de hulpverlener om onbevangen en zonder oordeel te handelen. Het heeft als positief effect dat de cliënt de hulpverlener (nog meer) zal vertrouwen. Dat vertrouwen leidt tot een relatie waarbij men naar elkaar kan toegroeien in het begeleidingstraject. Op deze manier bieden begrip en een open houding een antwoord op een aantal van de eerder besproken dilemma's. De volgende positieve effecten kunnen worden geïdentificeerd.

Ten eerste leiden begrip en een open houding tot het signaleren en formuleren van de juiste hulpvraag. Een open houding leidt ertoe dat hulpverleners zonder vooroordelen vragen kunnen stellen. Door de open houding zonder ruis van het eigen referentiekader slagen ze erin om breder en dieper te kijken, de situatie te analyseren. Dit heeft als gevolg dat ze vaker komen tot het stellen van de (deel-) vragen en behoeftevragen die relevant zijn voor de hulpvraag.

'Een open houding is echt heel belangrijk. Dus dat je heel blanco, à la Socrates erin gaat. Ik weet niks, dat je vanuit die kant de gesprekken ingaat en gaat kijken wat de ander te vertellen heeft. En begrip, empathie, maar ook signalen kunnen ontvangen van: oké, zit hier meer achter, doorvragen.' (respondent 6, islamitische levensbeschouwing)

Zoals dit citaat laat zien, stellen begrip en een open houding de professional in staat om diepere en bredere vragen te stellen om zodoende niet enkel te komen tot de expliciete hulpvraag maar ook de onderliggende hulp- en behoeftevragen te ontdekken (de vraag achter de vraag). Zo kan zij proactief handelen wanneer er behoefte is aan ondersteuning. Op basis van de antwoorden van de respondenten kunnen we stellen dat een open houding en begrip belangrijke competenties zijn in de begeleiding van cliënten. Beide kunnen beschreven worden als



essentiële randvoorwaarden (oftewel onmisbare kerncompetenties) om proactief om te gaan met bepaalde dilemma's waarmee professionals geconfronteerd worden.

Een tweede vaststelling is dat begrip en een open houding kunnen helpen bij het behouden van de focus op de professionele opdracht. De hulpverlener schakelt als het ware zijn eigen referentiekader uit en handelt zonder (voor)oordelen tijdens het begeleidingstraject van de cliënt. Op die manier treedt er geen ruis op vanuit de eigen referentiekader(s) tijdens de begeleiding van de cliënt. In het volgende voorbeeld stelt een open houding de professional in staat de eigen normen en waarden opzij te leggen. Zo kan de hulpverlener op een adequate manier omgaan met de cliënt, zodat de professionele opdracht centraal blijft tijdens de begeleiding:

'Ja en als je zelf atheïstisch bent en jij gelooft niet in allerlei goden en toestanden is het ook lastig, want dat moet je scheiden van wat je professioneel moet kunnen. Dan moet je gewoon toch open kunnen staan tegenover iemand die streng gelooft. Eerlijk gezegd heb ik zelf ook weleens als ik interviews heb, dat ik ook wel eens geïrriteerd raak met streng gelovigen en dat ik denk: wat moet ik daarmee. En dan denk ik: nee, mijn persoon moet maar even buiten schot blijven. Dus dat moet je wel leren scheiden.' (respondent 12, expert)

Op deze manier bieden begrip en een open houding een oplossing voor het dilemma wanneer de eigen levensbeschouwing botst met die van de cliënt. Zodoende kan worden voorkomen dat jongeren de hulpverlening als 'eenrichtingsverkeer' ervaren en zich onbegrepen voelen.

Een bijkomend positief effect van een begripvolle en een open houding van de professionals die respondenten identificeerden, is dat die twee competenties de professional in staat stellen om onderscheid te maken tussen religie en cultuur. Deze vaststelling sluit aan op dilemma 1 in hoofdstuk 5.

'Het is handig om hele open vragen te stellen, zodat je niet op basis van aannames handelt. Soms heb je een gesprek met collega's die zeggen, omdat de cliënt moslim is, moet hij

zichzelf automatisch goed gedragen. Maar dat is ook cultuur en Nederlandse cultuur.' (respondent 2, islamitische levensbeschouwing, focusgroepsdiscussie)

De houding 'begrip tonen' blijkt van belang te zijn voor dilemma's in de hulpverlening waarbij ouders en gevoelige kwesties een rol spelen. Meerdere hulpverleners, die hetzelfde levensbeschouwelijke referentiekader hebben als hun cliënt, gaven aan dat zij hier voordeel van hebben. Voor hen is het begrijpen van de positie van ouders en weten dat bepaalde onderwerpen gevoelig zijn en er begrip voor hebben vanzelfsprekend. Dit helpt hen om op een effectieve manier met gevoelige kwesties om te gaan. Zo wordt verondersteld dat de houding van begrip en openheid vaak vanuit hulpverleners komt die dezelfde religie hebben als hun cliënt. Dat hoeft echter niet het geval te zijn. Er is namelijk onderscheid tussen het begrijpen van een kwestie en er begrip voor hebben. Men kan iets begrijpen, omdat je dezelfde culturele of levensbeschouwelijke achtergrond hebt, maar het kan desondanks zo zijn dat je daar geen begrip voor op kan brengen.

'Waar ik al die jaren mee bezig ben, is dat je iemand hebt die begrijpt vanuit de achtergrond, religie, en vraagt wat zouden deze ouders nodig hebben. Maar iemand die ook vanuit de hulpverlenerskant weet wat zij precies willen, wat hun vragen zijn, en dus dat je daarin een middenweg gaat vinden.' (respondent 2, islamitische levensbeschouwing)

In een ander voorbeeld vertelt een respondent dat begrip haar ver had gebracht in het oplossen van een casus waarbij de vader van de jongere wat star omging met de hulpverlening. In dit voorbeeld is er een islamitische jongere met een verstandelijke beperking die alleen met zijn linkerhand kan eten. Zijn vader wil dat de zoon met rechts eet, dit is voor hem een religieus voorschrift. In dit voorbeeld hebben ze een gerichte oplossing bedacht voor de behandeling van het kind die zowel het kind als de vader als de hulpverlening tegemoetkwam:

'Ik had een team waar, waar geen Marok ... een andere afkomst, nationaliteit mensen aan het werk waren, dus dan werd ik altijd ingezet: [naam respondent], kom helpen in het gesprek,



want wij weten niet zo goed hoe we hiermee moeten omgaan. En dan zat ik dus inderdaad in dat gesprek als een bruggenbouwer ... hoe zeg je dat ... mezelf in te zetten om vader een beetje tegemoet te komen, en mijn collega's, zodat we dus een middenweg gaan vinden daarin. En om het kind toch ook weer tegemoet te komen, vooral dat was mijn doel, dat het kind niet daaronder gaat lijden. Dus we hebben daar een manier voor bedacht om vader tegemoet te komen, we hebben gezegd, oké je wil dat hij leert om met zijn rechterhand te eten, dat gaan wij doen, maar dat gaan wij niet tijdens zijn eetmomenten doen, we stoppen dat als een ontwikkelingsmoment in zijn werkbak. Want we hebben een bak met allemaal ontwikkelingspulletjes om hem dingen te leren, nou dan zal één van die ontwikkelingsmomenten zijn om met zijn vork te leren prikken met zijn rechterhand. Maar tijdens het eten, gaan we niet echt daar aandacht op richten, totdat hij echt zelf gaat leren om zijn rechterhand te gebruiken. Nou, en dat zag hij dan wel zitten. Van dat we tijdens het eten prioriteit leggen op het eten, en dat dat tijdens het werken met zijn werkbak, dat we dan wel die vork erbij pakken en hem leren om met zijn rechterhand te eten, zodat hij dat zelf, voor zichzelf gaat aanleren en dat ook zelf gaat toepassen.' (respondent 2, islamitische levensbeschouwing)

Begrip helpt professionals ook wanneer ze hulp willen of moeten inschakelen. In deze gevallen schakelen hulpverleners hulp in van buiten de bestaande organisatorische en administratieve systemen. Meerdere hulpverleners geven aan dat zij geestelijken, zoals imams en priesters, via informatieve kanalen inschakelen om hen te ondersteunen tijdens het begeleidingstraject van de jongeren, wanneer ze zelf niet voldoende kennis over bepaalde vraagstukken hebben.

'Ik kan ervoor zorgen dat dat gegeven wordt, en ik heb begrip ook voor dat, want ik wéét waar het vandaan komt. En ik weet ook daarom wie ik daarvoor moet nemen om daar hen dus die kennis over te geven. Dus dan zoek ik die imam in dit geval. Ehm ... Werken met kinderen met een beperking vooral inderdaad ook kinderen dus die een bepaalde religie ehm ...' (respondent 2, islamitische levensbeschouwing)

Moed en professionaliteit hebben om vragen te stellen aan de eigen gemeenschap en kritisch te kunnen zijn over de eigen levensbeschouwing is belangrijk. Sommige respondenten verwijten de jongerenwerkers niet kritisch over hun eigen levensbeschouwing te zijn. Daardoor is er geen opening voor een gesprek met cliënten over ieders religieuze identiteit.

'Ik durf vragen te stellen.' (respondent 13, christelijke levensbeschouwing)

Zo vertelde een van de hulpverleners dat hij twee cliënten aansprak wanneer hij signaleerde dat er spanning ontstond tussen hen.

'De afgelopen maand met ramadan, de helft van de jongeren vast in het jongerencentrum, andere helft niet. Tijdens de ramadan worden jongeren prikkelbaar en er ontstaan, zijn ruzietjes. Zo had ik twee jongeren waarvan de ene vast, de andere niet. De andere zei: 'je moet me niet belasten met vasten, je moet het zelf weten.' Die was een Eritrese, christelijke jongere. Ik ben met hen in gesprek gegaan en stelde de vraag aan de christelijke jongere: Vasten jullie ook? 'Nee'. Zo heb ik zijn nieuwsgierigheid opgewekt. We zijn met z'n drieën begonnen met een challenge van vasten. Ik heb hen een spiegel voorgehouden en zo belandden ze allebei in een andere mindset.' (respondent 13, christelijke levensbeschouwing)

In dit voorbeeld probeert de hulpverlener zonder partij te kiezen het gesprek op gang te brengen en een dialoog te creëren.

In de interviews blijkt een verschil tussen religieuze en niet-religieuze hulpverleners en hoe zij zich verhouden tot openheid en begrip. Hulpverleners die religieus zijn, geven vaker aan dat zij geen moeite hebben met het begeleiden van cliënten uit andere religies. Zij menen dat ze hun werk effectiever kunnen doen:

'Ik heb een voordeel, omdat ik zelf ook religie praktiseer, dat ik heel veel dingen al begrijp bij de ander. Daardoor hoeven we het hier eigenlijk niet eens over te hebben. En waardoor je wel sneller tot de kern kan komen, van wat is er nou aan de hand. Waardoor ook de cliënt het makkelijker vindt om bepaalde dingen uit te



leggen, omdat ze zeggen van 'je weet toch bij ons dit en dit'. Zo kun je veel sneller [...] vooruitkijken van waar liggen dan oplossingen.' (respondent 6, islamitische levensbeschouwing)

Meerdere hulpverleners met een religieus referentiekader zijn van mening dat dit hen helpt om religieus te kunnen werken. Voor hen dienen geloof en overeenkomsten in levensbeschouwelijke waarden en normen als een gezamenlijke basis:

'Christelijk, katholiek, islam, uiteindelijk hebben we heel veel overeenkomsten, de profeten bijvoorbeeld, eerste Bijbelboeken. Ja dan heb je al heel veel overeenkomsten en je begrijpt elkaar daar wel in.' (respondent 6, islamitische levensbeschouwing)

Deze hulpverleners zetten eerlijkheid bewust in tijdens de gesprekken met cliënten:

'En daar komen wij ook heel eerlijk voor uit. Dat weten de jongeren ook en wij zien eigenlijk meer overeenkomsten dan verschillen. Dus eigenlijk kunnen wij heel goed met elkaar praten, wij zijn allemaal religieus en onze geloven hebben heel veel overeenkomsten. Dus kunnen wij daar ook heel goed over praten.' (respondent 8, christelijke levensbeschouwing)

Toch blijkt een religieus referentiekader niet een voorwaarde te zijn om levensbeschouwelijk sensitief aan de slag te gaan. Een expert die zich als atheïst identificeert gaf aan dat hij begrip en openheid ontwikkelde door het opdoen van praktijkervaring:

'Het heeft me lang gekost op het punt te komen waar ik nu ben. Ik heb nooit begrepen waarom mensen zo door religie betoverd kunnen worden. Onbewust heb ik religie vermeden: 'Religie? Doe het in je vrije tijd.' Ik had diepe overtuiging dat werk en religie niets met elkaar te maken hebben. Dat heb ik lang zo meegenomen in mijn houding en ook in mijn woorden en daden. Maar vanuit mijn diversiteit-expertise heb ik een open houding ontwikkeld en ook oog voor de rol die religie kan spelen in het leven van mensen. Ik ben er zelfs expert in geworden.' (respondent 5, islamitische levensbeschouwing, expert)

Kennis

In het algemeen geven hulpverleners en experts aan dat kennis over religies en religieuze normen en waarden helpt om effectief om te kunnen gaan met de cliënt:

'Als hulpverlener, hoe meer kennis je hebt over verschillende religies, hoe diverser ook je kennisbronnen, hoe sterker je in je schoenen staat en hoe meer je je werk beter kan doen. Daar geloof ik honderd procent in.' (respondent 5, islamitische levensbeschouwing, expert)

Deze expert maakt onderscheid tussen basiskennis en expertkennis over religies, waarbij hij vermeldt dat het hebben van het eerste van belang is in de hulpverlening. Dit betekent dat een hulpverlener niet alles hoeft te weten, maar wel in grote lijnen moet weten waar hij betrouwbare informatie kan vinden, digitaal of bij andere mensen – al dan niet met een bepaalde relevante functie. In het volgende citaat komt naar voren dat kennis en begrip vaak samengaan, wat ook door meerdere hulpverleners benoemd is:

'Kennis is in ieder geval belangrijk. Omdat als je echt hun taal kent en kan spreken en als je snapt wat en waar hebben ze het over, dan komt dat begrip ook geloofwaardig over. Van, ik weet wel waar jullie het over hebben. Alleen ehm, moet je niet in de val komen van: ik weet het, dus je moet luisteren naar mij. Nee. Ik weet het vanuit mijn invalshoek of ik denk dat het zo is, omdat ik die bronnen heb.' (respondent 5, islamitische levensbeschouwing, expert)

Vooraf hulpverleners met een migratieachtergrond en een religieus referentiekader geven aan dat hun religieuze kennis een voordeel is in situaties waarbij levensbeschouwelijk sensitief werken relevant is. Het volgende voorbeeld maakt zichtbaar hoe een hulpverlener concrete inhoudelijke kennis over religie kan inzetten om cliënten te helpen met hun keuzes:

'Het is niet zwart-wit, nee. Soms zit ik echt in een tweestrijd, 'zou ik van mijn kennis gebruikmaken? Van ik ga er geen gebruik van maken. Maar als ik zie, ik zit in een groep waar ze echt veel praten over geloof en geloof is hun



handvat. Ik had laatst een voorbeeld, ik had een themabijeenkomst, een themabijeenkomst over vrijheid van partnerkeuze en eh, een eengerelateerd geweld. Is helemaal iets anders. En alles wat ik zeg, zeggen die jongeren van, 'maar van Allah (...) mocht dit en dit en dit en dit ... Van de profeet zegt dit en dit en dit ...' ... 'En toen, ja, ik moest gewoon dit gesprek aangaan. En dan ga ik gewoon echt met geloof en kom ik ook met versies uit de koran en dan maak ik ze wel attent van 'oké, heb je dat ook gelezen? Heb je dat ook gehoord? Er is ook een andere mening over.' En dan breng ik dat wel in het gesprek. Ik heb wel resultaten behaald en ik heb ze in twijfel gebracht dat ze echt ook de goede bronnen gaan zoeken. Dit komt omdat ik ... doordat ik ook wel kennis heb. Als ik niks wist, en niet wist hoe ik moet beantwoorden, dan kan ik dat niet. Dan kan ik niet met die groep in gesprek gaan. (respondent 5, islamitische levensbeschouwing, expert)

Toch is kennis over religieuze normen en waarden en over de inhoud van religie volgens meerdere hulpverleners geen garantie voor het (beter) om kunnen gaan met een hulpvraag.

'Ik geloof niet dat een jongerenwerker alles moet weten. Het is niet kennis die mist, wat mist is een open houding tegen religie, dat het bij heel veel een no-go is'. (respondent 13, christelijke levensbeschouwing)

Hulpverleners geven aan dat wanneer zij het nodig vinden om inhoudelijke kennis te hebben zij anderen inschakelen die die kennis hebben:

I: En heeft u ook het gevoel dat, om om te gaan met zulke hulpvragen, die hulpvragen vanuit de ouders, denkt u dat uw eigen religieuze visie u daarmee helpt, of dat u er daardoor beter mee weet om te gaan?

R: Ja, begrip. Ik heb daar, ik begrijp dat. Ja. Ik begrijp dat, en ik heb ook, wij proberen ook daar echt mensen bij te betrekken die daar meer verstand van hebben, dus vanuit de religie inderdaad, ik begrijp dat, maar ik heb daar niet de juiste kennis van om daar vanuit de religie antwoorden op te geven. Dus wat ik zoek, ik zoek dan, bijvoorbeeld in dit geval

had ik dan een imam gevraagd. (respondent 2, islamitische levensbeschouwing)

Verder bleek uit de interviews dat hulpverleners met een religieus referentiekader meer open lijken te staan voor nieuwe kennis. Ze geven vaker aan dat ze uit eigen interesse deelnemen aan trainingen over andere religies/ levensbeschouwingen en boeken lezen over andere religies of zelfs de religieuze teksten zoals de Koran of de Thora bestuderen. Dit kan leiden tot wederzijds respect tussen hulpverlener en de jongere, ook wanneer zij in verschillende religies of levensbeschouwingen geloven.

Hulpverleners met een religieus referentiekader worden vaker ingezet bij hulpvragen van religieuze cliënten omdat zij kennis hebben van religie:

Zij die daar heel erg zoekend in waren, en nog steeds hoor, zijn ze dat ... Als ze te maken hebben met een specifieke achtergrond, religie, ja. Dan kunnen ze minder goed hun werk doen, omdat er dan op dát moment echt veel van ze verwacht of gevraagd wordt. En ik denk juist dat als je weet als hulpverlener wie je inzetten kan, die daar in dat groepje zit, die daar weet en die daar dagelijks mee te maken heeft, als je die dan even belt, zeggen van goh, ik ga ehm, die en die eh, uitnodigen voor gesprek, en ... Ik weet niet zo goed wat ik wel vragen kan en niet ... Eh, dat je, je bagage weet je, je voorbereid bent en het gesprek dan uiteindelijk resultaat kan halen, want daar gaat het denk ik vooral om.' (respondent 2, islamitische levensbeschouwing)

Wanneer een hulpverlener zelf een religieus referentiekader heeft, verlaagt dit volgens de respondenten de drempel om vragen over het geloof van de jongere te stellen aan de jongere zelf. Door goede vragen te stellen krijgen deze hulpverleners zelf, via de jongeren, meer kennis over verschillende religies. Dit is wat zij praktijkkennis noemen. En doordat zij worden ingezet bij casussen waarbij religie een rol speelt, vergaren deze hulpverleners ook steeds meer praktijkkennis.

We kunnen vaststellen dat een overlap in referentiekader tussen de hulpverlener en jongere zorgt voor meer begrip en minder



handelingsverlegenheid. Desalniettemin kan religie een gevoelig onderwerp zijn. Wanneer hulpverleners te maken krijgen met taboe-onderwerpen binnen de religieuze gemeenschappen, kunnen zij nog steeds handelingsverlegenheid ervaren.

Sommige hulpverleners zien religie als een privézaak die niet thuishoort in de hulpverlening. Deze houding kan een reden zijn dat een hulpverlener het belang van religie voor de jongere niet inziet of niet in staat is om vanuit een begripvolle houding om te gaan met de dilemma's of verwachtingen van een jongere.

Ten slotte kan er worden gesteld dat de genoemde oorzaken die aan de basis liggen van handelingsverlegenheid in relatie staan tot elkaar en effect hebben op elkaar. De oorzaken van handelingsverlegenheid zoals door de hulpverleners zelf beschreven tijdens de interviews zijn:

- verschil in referentiekaders;
- onbegrip;
- gevoeligheid en weerstand met betrekking tot religie;
- verwachtingen van ouders;
- rol van ouders;
- secularisatie van de Nederlandse samenleving.

In de seculiere samenleving ontstaan er twee groepen: 1) burgers die gelovig zijn en 2) burgers die niet gelovig zijn. Deze twee groepen komen elkaar vanzelfsprekend tegen in de jeugdhulpverlening. Wanneer een religieuze cliënt terecht komt bij een niet-religieuze hulpverlener, kan er onbegrip ontstaan. Zelfs in het geval van een religieuze hulpverlener kan de gevoeligheid binnen religie, deels veroorzaakt door (te) weinig dialoog in de samenleving over religie, handelingsverlegenheid veroorzaken. Daarnaast dienen hulpverleners soms niet enkel om te gaan met de vragen en verwachtingen van de jongere die het begeleidingstraject volgt, maar ook met die van de ouders, die bijvoorbeeld niet willen dat hun kind afwijkt van de regels die volgens hen verbonden zijn aan hun religie.

Vaardigheden

Actief luisteren

Het actief kunnen luisteren was een vaak genoemde vaardigheid die essentieel lijkt te zijn om adequaat en effectief te kunnen werken. Je stelt open vragen om als hulpverlener een 'correct' beeld te hebben over de hulpvragen, behoeftevragen en alle deelvragen. Tijdens het begeleidingstraject neem je meteen een open houding aan en stel je 'gerichte' vragen die het proces van de cliënt ondersteunen, stimuleren en versterken.

In de eerste fase bereikt de hulpverlener met een open houding meerdere doelstellingen:

- vertrouwen van de cliënt;
- scherp stellen van hulpvraag, eventueel 'verborgen' vragen;
- komen tot de kern in de gesprekken met de cliënten;
- komen tot de 'correcte' vragen, omdat men onbevooroordeeld staat in de hulpverlener-client relatie.

Actief luisteren is een vaardigheid waarbij de hulpverlener een sensitiviteit beheerst om de vraag achter de vraag te kunnen achterhalen en de werkelijke behoeften te kunnen ontdekken. Een van de experts vertelde hoe hij door goed te luisteren erachter kwam dat het inzetten van religie een jongere zou helpen, terwijl religie geen rol speelde in de hulpvraag.

Moeilijke gesprekken op een constructieve manier kunnen voeren

In verband met gevoelige kwesties en taboes binnen een hulpvraag vinden hulpverleners gespreksvaardigheden onmisbaar. Echter geven vrijwel alle hulpverleners aan (met uitzondering van één expert), dat zij deze vaardigheid missen. De vraag is of de hulpverlener kan achterhalen waarom een cliënt hevig reageert en of er een mogelijkheid bestaat om het conflict of de emotie bespreekbaar te maken:

'Met elkaar in gesprek gaan, hoe gaan wij daarmee om? En hoe ga je met sommige situaties om, want bijvoorbeeld in sommige



situaties ga je proberen om hulp te veranderen. Maar soms als de ander heel heftig reageert, ja dan wordt het niets.' (respondent 6, islamitische levensbeschouwing)

Ook bij casussen waarbij ouders betrokken zijn, is het op een constructieve manier kunnen voeren van een gesprek over gevoelige onderwerpen een vaak genoemde vaardigheid.

'Er wordt vanwege de seksualiteit van het kind een gesprek met de ouders voorbereid. Dan merken wij ook vanuit de hulpverlenerskant van 'hé, hoe gaan we hiermee om'. Want ouders hebben daar moeite mee. Dus wij zijn ook voorzichtig daarin, wij proberen ons ook een beetje aan te passen áán. Terwijl je eigenlijk dat beetje minder moet gaan doen, want het speelt wel, het is er wel. Dus je zou, om het kind tegemoet te komen daarin, zou je het wel móeten bespreken, en ook gewoon daarover moeten hebben. Om die ouder ook daarin mee te kunnen krijgen, want anders gaan we té voorzichtig willen zijn over dingen die ook wel juist heel belangrijk zijn voor de ontwikkeling van het kind.' (respondent 2, islamitische levensbeschouwing)



In deze bijlage leggen we verantwoording af voor de resultaten in hoofdstuk 4. De onderzoeksvraag die hierbij aansluit is deze:

Waar en op welke wijze hebben hulpverleners ondersteuning gekregen in het ontwikkelen van hun competentie levensbeschouwelijke sensitiviteit? En op welke aspecten liggen de leerbehoeften?

Om deze vraag te beantwoorden hebben wij de geïnterviewden gevraagd welke ondersteuning ze op dit moment krijgen aangaande religie-gerelateerde hulpvragen. Verder hebben we hulpverleners en experts gevraagd wat ze denken nodig te hebben om zich verder te kunnen professionaliseren. We hebben de bestaande ondersteuning en de behoeften zowel binnen als buiten de eigen organisatie in kaart gebracht. De resultaten zijn thematisch georganiseerd op basis van de interviews.

Trainingen

Veel respondenten spraken over de behoefte aan (betere) trainingen voor basiskennis over religies en de religieuze normen en waarden van cliënten. In het algemeen kwam naar voren dat formele ondersteuning hierin nog te weinig aandacht krijgt in de hulpverlenersorganisaties:

'Ik herken de thema's die religieus zijn. Mijn collegae zien dat niet snel, hebben er geen oog voor of zien het anders dan het is. Het zou heel

fijn zijn als we basiscursussen krijgen over diverse religies, maar ook wat deze religies betekenen voor de aanhangers.' (respondent 16, islamitische levensbeschouwing, expert)

Andere respondenten geven aan wel trainingen als optie aangeboden te krijgen in de jaarlijkse trainingspakketten. Een hulpverlener van een christelijke organisatie in de Bible Belt gaf aan dat hij de training 'Hoe ga je om met moslimjongeren' had gevolgd (respondent 13, christelijke levensbeschouwing). Ook zijn er andere trainingen die te maken hebben met religie en specifieke thema's, zoals radicalisering of erfrecht. Echter vindt de meerderheid van de hulpverleners deze trainingen niet voldoende.

Enkele hulpverleners geven aan dat zij hun kennis uitbreiden door het volgen van vakken en trainingen buiten hun organisatie, op de universiteit bijvoorbeeld. Anderen geven aan dat deze trainingen niet aansluiten op de lokale context waarin zij werken. Zo vertelde een hulpverlener dat zij een training volgde over de radicalisering van moslimjongeren in de stad van haar organisatie, maar dat hier voornamelijk extreemrechts radicalisme aan bod kwam.

Ook geven meerdere hulpverleners aan behoefte te hebben aan het zich eigen maken van gespreksvaardigheden die hen zouden helpen om moeilijke en gevoelige kwesties aan te kunnen kaarten en op een adequate manier te bespreken met de jongeren en/of met hun ouders. Het gemis aan deze door de hulpverleners belangrijk genoemde vaardigheid is namelijk een van de oorzaken



van handelingsverlegenheid in de hulpverlening. Daarnaast geven hulpverleners aan dat ze niet kunnen omgaan met of het moeilijk vinden om een gesprek over taboes te hebben en andere gevoelige onderwerpen aan te kaarten. Hulpverleners die een gevoelig gesprek durven aangaan, geven aan dat zij het moeilijk vinden en willen leren om dat op een adequate manier te kunnen doen.

Betrouwbare informatiebronnen

Naast de behoefte aan trainingen met betrekking tot de basiskennis van religies benoemden hulpverleners ook behoefte te hebben aan informatiebronnen over religie, die zij kunnen raadplegen tijdens het behandelen van een hulpvraag. Hulpverleners geven aan de juiste informatie niet te kunnen vinden of niet te weten welke informatie betrouwbaar is. Om die redenen geven professionals en experts aan dat er betrouwbare informatiebronnen nodig zijn die hen kunnen ondersteunen in hun werk. Hierbij benoemen respondenten religieuze praktijken, en rituelen of thema's waarbij religie een rol kan spelen, zoals normen, waarden en religieuze regels rondom scheiding en huwelijk in diverse gemeenschappen.

'Je moet heel veel begrip hebben van verschillende culturen en talen en normen en waarden en dat ... je moet heel veel kunnen weten over, ja, verschillende typen mensen en hun normen en waarden.' (respondent 3, islamitische levensbeschouwing)

Ook voor jongeren is betrouwbare informatie van belang.

'Vaak gaat het om onwetendheid over de religie. Jullie moeten ook beseffen dat de islam is zo, hoe moet ik dat uitleggen, zoveel kennis eigenlijk. En heel veel mensen hebben er geen kennis over. Ze weten de basisdingen, dat we ramadan moeten doen en bidden. Maar er is nog zo veel meer, dus het is heel vaak onwetendheid. Waardoor ze reageren met 'dat hoort niet.' (respondent 6, islamitische levensbeschouwing)

'Er missen wel echt goeie informatiebronnen, jongeren puberen hier, denk ik en ze hebben eigen bagage meegenomen vanuit huis en dan gaan

ze ook met elkaar naar buiten, dus de cultuur die zij meenemen van huis, schoolcultuur, straatcultuur en dat compenseert allemaal. En uiteindelijk moet een jongere ergens de eigen identiteit vanuit al die culturen met elkaar ontwikkelen. En dat is niet makkelijk als je niet de goede begeleiding hebt. Je hebt iemand nodig die jou goed kan begrijpen in alle stadia zeg maar.' (respondent 12, expert)

Casusbesprekingen

Respondenten geven aan behoefte te hebben aan casusbesprekingen en intervisie. Er bestaan organisatiebrede bijeenkomsten waar professionals casussen bespreken waar religie- of cultuur-gerelateerde vragen voorkomen.

'En er is wekelijks casuïstiek-overleg met de zorgcoördinator en dan heb je daarnaast nog eens die intervisiegroep, dus er zijn meerdere fronten, meerdere momenten waarop je de uitdaging waar je tegenaan loopt of waar je niet per direct een antwoord op hebt, om dat neer te leggen en te kijken hoe kunnen we hier de juiste aanpak of antwoorden voor vinden.' (respondent 7, christelijke levensbeschouwing)

Deze worden vaak begeleid door professionals die zelf een religieuze achtergrond hebben en door hun inhoudelijke kennis onderscheid weten te maken tussen religie- en cultuur-gerelateerde hulpvragen. Professionals die als experts gezien worden op het gebied van religie worden regelmatig betrokken door hun collega's bij casussen waar dit vraagstuk speelt. Echter bestaat deze informele vorm van ondersteuning niet bij alle organisaties, terwijl daar wel behoefte aan is. De hulpverleners die aangeven dat er veel aandacht voor was, geven aan dat een groot deel hiervan informeel was en dat dit makkelijker gaat in een klein en informeel team.

Het borgen van levensbeschouwelijk sensitief werken binnen hulpverlenersorganisaties

Enkele hulpverleners die als experts worden gezien, geven aan dat de huidige organisatiestructuur en de administratieve systemen levensbeschouwelijk



sensitief werken niet faciliteren. Een voorbeeld hiervan is dat intakeformulieren niet zijn afgestemd op de specifieke behoeften van cliënten met religie-gerelateerde hulpvragen. Een ander voorbeeld is dat de toepassing van de op trainingen verworven kennis en vaardigheden niet geborgd is in organisatiebeleid. Hierdoor blijven hulpverleners met minder kennis en vaardigheden handelen volgens de oude routine.

Alle respondenten deelden dat geestelijken vanuit de kerk vaak worden ingezet bij een levensbeschouwelijke hulpvraag. Dit wordt vooral gedaan bij gevoelige kwesties, waarover men het moeilijk vindt om het gesprek aan te gaan. Deze experts kunnen vragen vanuit de religie beter beantwoorden. Ook schept een autoriteitsfiguur zoals een imam of een dominee vertrouwen bij jongeren of hun ouders. Uit de interviews blijkt dat dit soort ondersteuning vaak informeel ingeschakeld wordt, omdat er geen organisatorische paden bestaan om deze ondersteuning effectief en snel te kunnen gebruiken. Het zou de hulpverlening effectiever maken wanneer dit soort hulp structureel ingezet kan worden.

Enkele hulpverleners geven daarom aan dat het nodig is om levensbeschouwelijk sensitief werken in het beleid te borgen. Ook zou het helpen wanneer het management binnen een hulpverlenersorganisatie hier aandacht voor heeft:

'Ik vind gesprekken, discussiëren, bewustwording heel belangrijk [over religie]. En een aandachtspunt. Ik heb liever dat een manager dit als een aandachtspunt neemt in zijn agenda. Er daadwerkelijk ook wat mee doet.' (respondent 2, islamitische levensbeschouwing)

Een andere hulpverlener geeft aan dat er veel kennis ligt bij initiatieven en informele organisaties, maar dat zij weinig middelen hebben. Dit terwijl formele organisaties over veel middelen beschikken, maar vaak het personeelsbestand niet hebben om met religie-gerelateerde hulpvragen om te kunnen gaan. Bij deze organisaties zou dan een inclusief personeelsbeleid positieve verandering kunnen brengen.

Het stimuleren van outreachend/proactief werken binnen de hulpverlening

Proactief en outreachend werken werd door een aantal respondenten als een dilemma benoemd, maar tegelijk als heel wenselijk. Door proactief op thema's rond religie in te gaan zou er openheid rond dit thema ontstaan, waar de professionals en de cliënten beiden behoefte aan hebben. Maar om proactief te kunnen werken, ontbreken nu nog juiste houding, tijd en draagvlak binnen veel organisaties.

R: 'Als ik jou pas kan helpen als jij een gerichte vraag hebt, dan komen we niet samen waar we willen komen. Dus dat vraag-aanbod, in de [organisatie], is écht waar veel gezinnen tegenaan lopen. Dus die houding van vraaggericht werken ...'

I: 'Dus eigenlijk áltijd iemand willen hebben, maakt niet uit welke situatie ...'

R: 'Da's je insteek. Dat zou je houding kunnen zijn, of mogen zijn. Natuurlijk mag je je als hulpverlener, je mag natuurlijk zelf weten welke richting je op wil, want da's natuurlijk wel nodig ... Maar die houding van inderdaad hé wat, wat vraag je mij nou precies, ik begrijp je niet zo goed, dat moet weg. Ja, want dat daar hebben ouders heel veel last van.' (respondent 2, islamitische levensbeschouwing)

Netwerkopbouw, kennisuitwisseling en interlevensbeschouwelijke dialoog

Voor hulpverleners onderling

Experts en hulpverleners die vaak ingeschakeld zijn door collega's kunnen professionele eenzaamheid ervaren wanneer zij de enige hulpverlener binnen de organisatie zijn op het gebied van levensbeschouwelijk sensitief werken:

'Dus voor mij was het de uitdaging om vanuit die onderlaag naar boven te groeien om ze te zeggen van hé, maar dit speelt daar en komen jullie even daar naartoe, naar die laag. En zie wat er gebeurt en hoor wat er gebeurt en neem



het alsjeblieft mee in dat beleid wat jullie daar aan het opleggen zijn of opschrijven zijn. Want anders komt die aansluiting er niet. Dus toen had ik geen, geen eh, nee ... Ik moest het echt allemaal een beetje zelf gaan doen.' (respondent 2, islamitische levensbeschouwing)

Maar er is ook behoefte aan dialoog en kennisuitwisseling tussen hulpverleners vanuit verschillende levensbeschouwelijke achtergronden en kennisuitwisseling in het algemeen. Zo hebben hulpverleners behoefte aan het kunnen netwerken en kennis delen met andere professionals in hun lokale of regionale omgeving:

'Interreligieuze training ben ik goed in. Want die geef ik. Ik moet mezelf beter profileren. Dat ik hier een expert op ben. Dat ik op meerdere plekken moet komen. Ik wil meer verbindingen leggen. Ik merk dat er vraag is naar professionals die iets kunnen zeggen. Maar, ik ben maar een jongerenwerker. Dus het zou fijn zijn om ook op andere schalen te opereren. Gemeente bijvoorbeeld, met andere organisaties om iets meer te coördineren. Om verbindingen te creëren, en kennis delen.' (respondent 13, christelijke levensbeschouwing)

Respondenten gaven ook het belang aan van online modules, trainingen en netwerken voor hulpverleners. Het bestaande aanbod speelt zich namelijk af in de Randstad. Professionals buiten de Randstad missen hierdoor de kans zich op dit soort thema's te ontwikkelen en informeren.

Tussen hulpverleners en religieuze organisaties

Professionals die meer proactief zijn in hun werk rondom levensbeschouwelijke vraagstukken benadrukken het belang van samenwerkingsverbanden tussen hulpverlenersorganisaties en religieuze organisaties.

'Jongerenwerkers moeten de moskee binnenlopen om kennis te maken als je geen moslim bent. Autochtone jongerenwerkers doen dat niet. Hoeveel kerken openen hun deuren en willen kennis maken met de wijk? Dat gebeurt hier weinig. Het moet een basishouding worden. Kijk maar kritisch naar de bezoekers van de KIS-bijeenkomst. Bij de vraag 'wie is religieus en welke religie heb je' staken vooral

collega's met een moslimachtergrond hun hand op. En dat is een kenmerkend beeld van onze samenleving. Niet veel autochtonen zijn daarmee bezig. En de kerken willen daar niet mee optrekken, denk ik. Ik zoek de kerken en moskeeën op.' (respondent 13, christelijke levensbeschouwing)

Samenwerking met lokale gemeenten

Er is behoefte aan ondersteuning en aansluiting vanuit gemeenten bij het veld, bijvoorbeeld door het aanpassen van beleid, middelen ter beschikking te stellen en te faciliteren. Organisaties willen dat gemeenten inzien dat dit noodzakelijk is en dat ze erkend worden en serieus genomen worden wanneer ze systemen willen ontwikkelen rondom interculturele of interlevensbeschouwelijke professionaliteit. Vaak zijn de formele organisaties die gefinancierd worden niet competent om met deze vragen om te gaan, terwijl er veel kennis en ervaring ligt bij informele hulpverlenersorganisaties in de wijk die niet ondersteund worden. Er zijn allianties nodig met ervaringsdeskundige hulpverleners om het betreffende beleid te formuleren, waardoor de praktijk het beleid voedt en het beleid de praktijk.

In het onderwijs

Zowel uit de interviews als de observaties kwam naar voren dat religie op dit moment een te kleine rol speelt in het huidige Nederlandse onderwijssysteem. Hulpverleners ervaren dit als een gemis en begrijpen niet waarom in een multiculturele samenleving zo weinig aandacht wordt besteed aan levensbeschouwelijke diversiteit.

'Ik denk dat vooral in het onderwijs, en dat geldt voor medisch onderwijs, maar ook in het onderwijs voor psychiaters en jeugdhulpverleners, veel meer aandacht zou moeten komen voor de betekenis van levensbeschouwing en religie voor mensen.' (respondent 12, expert)



- Achahchah, J. (2018, 9 november). Nieuw: e-learning intercultureel vakmanschap. Geraadpleegd op 24 mei 2019 via <https://www.kis.nl/artikel/nieuw-e-learning-intercultureel-vakmanschap>
- Arnett, M., & Hughes, J. (2012). *Adolescence and emerge adulthood: A cultural approach*. Pierson Education Limited: London.
- Avest, ter, D., Voorst, van, P. (2014). De Huiskamer van de wijk: House-of-hope een religieus geïnspireerde praktijk. Geraadpleegd via <https://www.socialevraagstukken.nl/sociale-praktijk/religieuze-betrokkenheid-is-een-voordeel-voor-de-sociaal-werker/>
- Azough, N. (2017). *Weerbare jongeren, weerbare professionals*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap & Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- Bellaart, H., Hamdi, A., Day, M., Achahchah, J. (2018) *Wijkteams voor alle doelgroepen effectief. Een diversiteitskader met tips*. Utrecht: Kennisplatform Integratie en Samenleving.
- Day, M. & Badou, M. (2019). *Geboren en getogen. Onderzoek naar de identiteitsbeleving en gevoelens van binding van jongeren met een migratieachtergrond*. Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.
- Deardorff, D. K. (2006). Identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization. *Journal of studies in international education*, 10(3), 241-266.
- Deardorff, D.K. (red) (2009). *The SAGE Handbook of Intercultural Competence*. SAGE Publishing, Thousand Oaks, US.
- Delhaye, C. (2018). Inclusiviteit in het post-multiculturalisme-tijdperk. *Boekman*, 20e jaargang (115), 8–12. Geraadpleegd via: https://www.researchgate.net/profile/Christine_Delhaye/publication/326232849_Inclusiviteit_in_het_post-multiculturalisme-tijdperk_Diversiteitsbeleid_van_de_rijksoverheid/links/5b3f94544585150d230dddfa/Inclusiviteit-in-het-post-multiculturalisme-tijdperk-Diversiteitsbeleid-van-de-rijksoverheid.pdf
- Dijk-Groeneboer, M. (2010). *Katholieke, protestantse en islamitische jongeren in Nederland*
- Eckersley, R. M. (2007). Culture, spirituality, religion and health: looking at the big picture. *Medical Journal of Australia*, 186(S10), 54–56. Geraadpleegd via <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.5694/j.1326-5377.2007.tb01042.x>
- Gerritse, R. (1970, 1 januari). *De publieke sector: ontwikkeling en waardevorming: Een vooronderzoek*. Geraadpleegd op 15 mei 2019, via <https://www.oopen.org/search?identificer=438975>
- Ghorashi, H. (2006, 13 oktober). *Paradoxen van culturele erkenning [Oratie]*. Geraadpleegd op 20 mei 2019, via <http://dare.ubvu.vu.nl/bitstream/handle/1871/10344/ora?sequence=1>



- Hak, D. (1995, 1 maart). Over secularisering, ontkerkelijking en individualisering. Enige uitkomsten van recent godsdienstsociologisch onderzoek in Nederland | Sociologische Gids. Geraadpleegd op 15 mei 2019, via <https://rjh.ub.rug.nl/sogi/article/view/19719>
- Hamdi, A., Day, M., Jansma, A., Pels, T. & Distelbrink, M. (2019) Actieonderzoek vijf pilots. Ouders ondersteunen bij weerbaar opvoeden. Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.
- HBO kennisbank 2009. Geraadpleegd via http://www.hansvanewijk.nl/Project_Levensbeschouwing_en_Diversiteit
- Heessels, M., Van Biene, M., Lenkhoff, M., & Van Erp, M. (2013). Competentie-ontwikkeling Interreligieuze Sensitiviteit. Geraadpleegd van https://www.werkplaatsensociaaldomein.nl/sites/werkplaatsensociaaldomein.nl/files/Module%20Interreligieuze%20sensitiviteit_0.pdf
- Herinx, M. (2016, 8 maart). Leren bouwen aan interreligieuze relaties. Geraadpleegd op 13 juni 2019 via <https://www.nieuwwij.nl/interview/leren-bouwen-aan-interreligieuze-relaties/>
- 't Hof, E., & Teppema S. (2010) Levensbeschouwing in social work, een factor van belang. Hogeschool Utrecht. Kenniscentrum Sociale Innovatie. Lectoraat Sociaal Beleid, Innovatie en Beroepsontwikkeling
- Huber, M., Jung, H.P. (2015). Persoonsgerichte zorg is gebaad bij kennis van ziekte én van gezondheid. Geraadpleegd via <https://www.netwerkpositievegezondheid.nl/files/media/hw-bijblijven-huber-jung-oktober-2015.pdf>
- Jaspers, E., Lubbers, M. (2005) In spiegelbeeld: Autochtone houdingen in allochtone perceptie en AEL-stemintentie. Geraadpleegd via <https://repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/55282/55282.pdf?sequence=1>
- KIS. (2018). E-learning intercultureel vakmanschap: Heb oog voor de vele facetten van diversiteit. Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.
- KIS. (2019). Waar is God gebleven? De noodzaak van interreligieuze sensitiviteit bij sociale professionals. Kennisplatform Integratie & Samenleving: Utrecht.
- Lafrarchi, N. (2017). Maakt religie een verschil?. Den Haag: Uitgeverij Acco.
- Leeuwen, P. van e.a. (2014). 8-fasenmodel: Cliënten in de maatschappelijke zorg begeleiden. Utrecht: Movisie.
- National Association of Social Workers. (1999). Code of Ethics. <https://www.socialworkers.org/>
- Overbeeke-Rippen, F. van. (Z.j.). Religieus leren. Geraadpleegd op 13 juni 2019 via http://www.stichting-trialoog.nl/?page_id=5
- Platform JEP. (2019). Over platform JEP. Geraadpleegd via <https://www.platformjep.nl/over-platform-jep/wat-doet>
- Pels, T., Hamdi, A., Klooster, E., Day, M. & Lahri, F. (2016). Pedagogiek Dar al-Hudaa. Een analyse van de pedagogiek van islamitisch onderwijs van de Stichting AlFitrah. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Sociaal Cultureel Planbureau (SCP). (2018). De religieuze beleving van moslims in Nederland. Geraadpleegd via https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2018/De_religieuze_beleving_van_moslims_in_Nederland
- Van der Meij, M., & Luttik, E. (2018). Beroepscode voor de sociaal werker. BPSW, BV jong, CNV Zorg & Welzijn, FNV Zorg & Welzijn. Utrecht.
- Van Dijk, R., & Ten Kate, L. (2015). De religieuze rancune. Geraadpleegd via <https://www.mensenhandelweb.nl/sites/default/files/Rapport%20De%20Religieuze%20Lacune.pdf>
- Van Dijk-Groeneboer, M., De Koning, M., Kregting, J., & Roeland, J. (2010). Ze geloven het wel. Handboek Jongeren en Religie. Katholieke, protestantse en Islamitische Jongeren in Nederland, Almere, 25-87.



Van Oudenhoven-van der Zee, K. (z.d.). Werk maken van diversiteit [Brochure]. Geraadpleegd op 18 mei 2019 via https://www.vu.nl/nl/Images/Brochure_Diversiteit_tcm289-771259.pdf

Vermaas, M. (2014, januari). Intercultureel vakmanschap in de zorg. Geraadpleegd op 14 juni 2019 via https://www.zorgvoorbeter.nl/docs/PVZ/Onderwijs/Intercultureel_vakmanschap_nov_2013.pdf

Vilans, & Vermaas, M. (2014). Kennisbundel intercultureel vakmanschap in de zorg. Geraadpleegd via https://www.zorgvoorbeter.nl/docs/PVZ/Onderwijs/Intercultureel_vakmanschap_nov_2013.pdf

VNG.(2019). Aanpak radicalisering. Geraadpleegd via <https://vng.nl/onderwerpenindex/veiligheid/aanpak-radicalisering>

Van Wonderen, R. & van den Berg, G. (2019) Jongeren en Polarisatie. Verkenning naar polarisatie waarbij jongeren zijn betrokken en gehanteerde werkwijze om hiermee om te gaan. Platform JEP, Verwey-Jonker Instituut, Nederlandse Jeugdinstituut.





Kennisplatform
Integratie &
Samenleving

Colofon

Financier: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
Auteurs: Jamila Achahchah
Zsuzsa Kovács
Trees Pels
Met dank aan: Naïma Lafrarch
Ahmed Hamdi
Fien Hebly
Foto omslag: 123RF
Redactie: Imre van den Dop
Ontwerp: Design Effects
Uitgave: Kennisplatform Integratie & Samenleving
P/a Kromme Nieuwegracht 6
3512 HG Utrecht
T (030) 230 3260

De publicatie kan gedownload worden via de website van het Kennisplatform Integratie & Samenleving: <http://www.kis.nl>.

© Kennisplatform Integratie & Samenleving, Utrecht 2019.
Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut.
Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.
The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.

KENNISPLATFORM INTEGRATIE & SAMENLEVING

Kennisplatform Integratie & Samenleving doet onderzoek, adviseert en biedt praktische tips en instrumenten over vraagstukken rond integratie, migratie en diversiteit. Daarnaast staat het platform open voor vragen, signalen en meningen en formuleert daar naar beste vermogen een antwoord op.

Deze kennisuitwisseling is bedoeld om een fundamentele bijdrage te leveren aan een pluriforme en stabiele samenleving. Blijf op de hoogte van alle projecten, vragen en antwoorden en andere kennisuitwisseling via www.kis.nl, de [nieuwsbrief](#), [Twitter](#) en [LinkedIn](#).

